

เรื่อง

พระราชบัญญัติการและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอภัยมาหาราชชน

พิมพ์โดยขุมนิพนธ์ในวงศมาปยนิพนธ์

704.946

๑๑๙๗พศ

๑.๒

วงศมาปยนิพนธ์ ขุมนิพนธ์

ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม

วันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

เรื่อง

พระราชบัญญัติการและตราประทับทรัพย์สินของ

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอภัยมาหาราช

พิมพ์โดยหอสมุดแห่งชาติในวชิราวุฒวิทยาลัย

ทางสะดวก กรุงเทพมหานคร

ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม

วันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

เรื่อง

พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ของ

ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชน

พิมพ์ครั้งแรก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์

พ.ศ. ๒๔๙๓

พิมพ์ครั้งที่สอง
(๕๐๐ เล่ม)

งานสถาปนากิจศพ นางสะอาด ภูผนิษฐ์

พ.ศ. ๒๕๑๒

เลขหมู่

304.946

๑ 197 คส

๑.2

เลขทะเบียน

014741

2421

พิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรเพชรเกษม ๗๐/๓ ซอยเทอดธรรม บางแค ธนบุรี

นายใช้ แซ่ก้อ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๒

คำนำ

ในงานสถาปนากิจศพ นางสะอาด ภูพณิชย์ ณ เมรุวัดไตรมิตร
วิทยาราม กำหนดวันที่ ๗ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒ นางสาว
พรรณี ภูพณิชย์ ผู้เป็นธิดา ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาติดต่อกรมศิลปากร
ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เจ้าหน้าที่จะได้
แนะนำให้จัดพิมพ์เรื่อง พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง
ของ ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชน เจ้าภาพก็ยินดีรับพิมพ์ตามคำ
แนะนำ

เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่งนี้ ศาสตราจารย์
พระยาอนุমানราชชนได้เรียบเรียงขึ้น เหตุที่เรียบเรียงเรื่องนี้ มี
ปัจจัยมาจากที่ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชนเห็นตราโบราณคดีสโมสร
มีรูปเป็นมังกรเล่นแก้ว ดูเก่ามาก ไม่ทราบว่ามังกรมีความหมายเกี่ยวข้องกับ
อย่างไรกับเรื่องโบราณคดี จึงได้ใช้เป็นตราเครื่องหมายเช่นนั้น คิดไม่เห็น
จึงกราบทูลถามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัด
ติวงศ์ ก็ทรงพระเมตตาตรัสเรื่องให้ทราบ ต่อมาเมื่อเห็นในราชพิพิธภัณฑ
ที่มีพระตราต่าง ๆ ของหลวงตงเสด็จอยู่ตุนึง เห็นที่เป็นพระราชลัญจกร
ของเก่าก็มี เกิดความสนใจอยากรู้ จึงขออนุญาตจำลองตราเหล่านั้นเป็น
ลายประทับเอามาเก็บไว้ แล้วส่งถวายลายจำลองดวงตราเหล่านั้นไปเป็น
คราว ๆ เมื่อทรงมีเวลาว่าง ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ ศาสตราจารย์
พระยาอนุমানราชชนรวบรวมพระอธิบายตราเหล่านั้น ซึ่งกระจัดกระจาย

(๖)

ป็นอยู่ในลายพระหัตถ์หลายฉบับ ทำเป็นบันทึกขึ้นแล้วถวายเพื่อทอดพระ
เนตร ก็ทรงพระเมตตาแก้ไขทุกท่วง ข้อความในกลางแห่ง คงทำเป็น
บันทึกขึ้นไว้ได้ไม่กี่หน้ากระดาษก็ระงับไป เพราะศาสตราจารย์ พระยา
อนุমানราชชนปลีกเวลาเพื่อรวบรวมทำให้แล้วเสร็จไม่ได้ จนเวลาล่วง
เลยมานานจึงจับต้นทำใหม่ แต่ความคิดเปลี่ยนไปจากเดิม คือเรียบเรียง
เป็นเรื่องขึ้นให้เป็นหมวดหมู่เท่าที่จะรวบรวมได้ แล้วถวายไปเพื่อทอด
พระเนตร นับแต่ได้ถวายไปแล้วก็ไม่ได้รับข้อทักท้วงอย่างไรจากพระองค์
ท่าน คงตรัสแต่เรื่องอื่น ๆ ตลอดมา ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชน
ก็ไม่กล้ากราบทูลเตือน เพราะทราบดีอยู่ว่า เรื่องต่าง ๆ ที่ทรงทำ
พระองค์ท่านไม่ได้ทรงทอดทิ้งแม้แต่เรื่องเดียว หากแต่ยังไม่มีเวลาว่าง
หรือเรื่องหนึ่งยังบกพร่องอยู่ก็ทรงรอไปก่อน กาลได้ล่วงเลยมานานจน
ประชวรและสิ้นพระชนม์ลง ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชนก็ระลึก
ถึงเรื่องพระราชลัญจกรที่ได้เรียบเรียงไว้ ว่าถ้าได้มีโอกาสตีพิมพ์เป็น
หนังสือขึ้นในงานพระราชทานเพลิงพระองค์ท่าน ก็จะเหมาะด้วยประการ
ทั้งปวง เพราะเป็นเรื่องที่ทรงสนพระทัยอยู่มาก ศาสตราจารย์ พระยา
อนุমানราชชนจึงขอร้อง หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ โอรสพระองค์ท่าน
ให้ช่วยตรวจดูในบรรดालายพระหัตถ์ ว่าจะมีเรื่องพระราชลัญจกรตกค้าง
อยู่บ้างหรือไม่ หม่อมเจ้ายาใจจึงนำเอาเรื่องพระราชลัญจกรที่ศาสตราจารย์
พระยาอนุমানราชชนเรียบเรียงถวายไว้คืนมาให้ดู พร้อมทั้งลายพระหัตถ์
ที่ทรงตอบซึ่งทรงค้างไว้ ความจึงปรากฏว่าได้ทรงตัดเติมข้อความที่
ศาสตราจารย์ พระยาอนุমানราชชนเรียบเรียงไว้อยู่มากแห่ง และในร่าง
ลายพระหัตถ์ยังมีข้อความอื่น ๆ ซึ่งล้วนเป็นความรู้หาค่ามิได้ ตรัสอธิบาย

(ก)

ให้ทราบอีกหลายประการ แต่เมื่อรวบรวมยอดแล้วตรัสว่าที่เรียบเรียงมานั้นก็
อยู่ แต่ยังไม่พอพระทัย เพราะยังขาดการค้นคว้าอยู่อีกหลายประการ และ
ทรงแนะวิธีค้นและเรียงความเสียใหม่ให้ขึ้นไปตามลำดับนั้นด้วย ทรงนับ
ว่าเป็นพระกรุณาคุณล้นเกล้า ๆ แต่ก็ซาเสียแล้ว เพราะเวลามีเหลืออยู่น้อย
จะทำการค้นคว้าตามที่ทรงแนะนำไว้ไม่ทัน ทั้งศาสตราจารย์ พระยาอนุ
มานราชชนกก็เสียกำลังใจที่จะทำต่อ เพราะสิ้นพระองค์ท่านซึ่งเป็นที่พึ่งเสีย
แล้ว ถ้าติดก็ไม่ทราบว่าจะไปถามใคร จึงตกลงใจไม่รื้อโครงในข้อความ
ที่เรียบเรียงไว้แล้ว เป็นแต่ตัดเติมแก้ไขข้อความตามที่ทรงทักท้วงและตรัส
เพิ่มเติมมาเท่านั้น คือเป็นดังเรื่องที่ตีพิมพ์อยู่นี้ แต่ก็ไม่หมดเรื่องที่เดียว
เพราะยังมีพระราชลัญจกรกระบวนจีน พระราชลัญจกรเบ็ดเตล็ด และพระ
ราชลัญจกรในพระบาทสมเด็จพระราชวรวงศ์ฯ ที่ไม่ได้นำมาเอารวม
ไว้ด้วย เพราะค้นคว้าไปยังไม่ตลอด แม้จะนำเอาเท่าที่ได้มาแล้วมา
รวมไว้ด้วย ถ้าพระองค์ท่านทรงทราบด้วยพระญาณวิถีดุจ ๆ ก็คงไม่
โปรด ฯ เพราะเรื่องยังบกพร่องอยู่มากจึงดเสีย ศาสตราจารย์ พระยา
อนุมานราชชนกได้น้อมเกล้า ฯ อุทิศหน้าปกหน้าแรงที่ได้เรียบเรียงเรื่องนั้นขึ้น
ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
เป็นพลีบรรณาการด้วยความซาบซึ้งในกตัญญูทเวท

หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นครั้งแรก
ต่อจากนั้นมายังมีได้มีการจัดพิมพ์อีกเลย จึงนับว่าเป็นหนังสือหายาก
เรื่องหนึ่ง เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ จึงแนะนำให้เจ้าภาพ

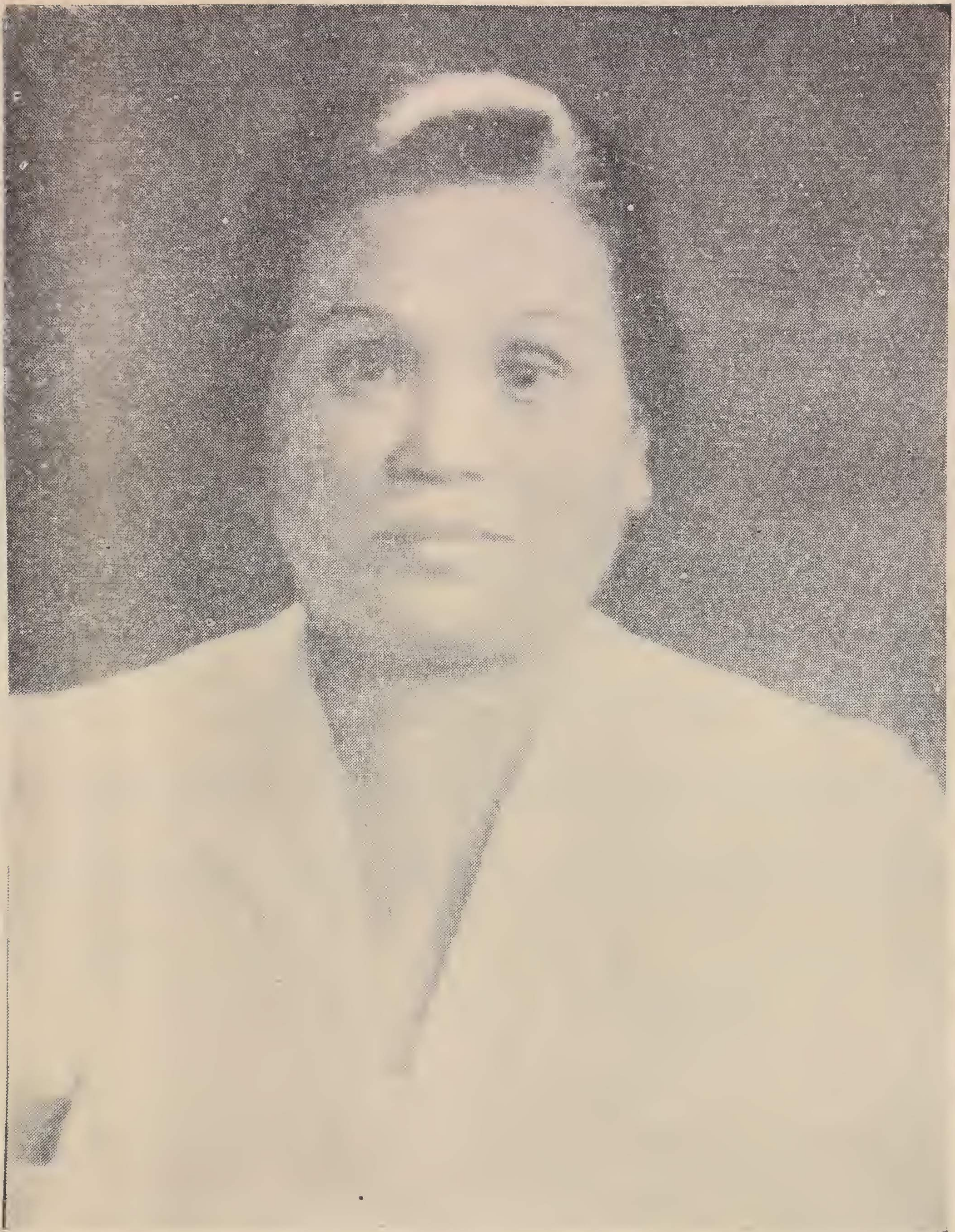
(ง)

งานศพนจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งที่ ๒ เพื่อให้มีฉบับใช้ศึกษาค้นคว้าต่อไป
เจ้าภาพกยนิตรรับพิมพ์ นับเป็นการบำเพ็ญกุศลวิทายาทานอันควรสรรเสริญ
อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นางสะอาด
ภุณชิษฐ์ ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อกำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้าภาพ
ได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นางสะอาด ภุณชิษฐ์ เป็นมาตุบฏฐานธรรม และ
ได้ให้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ออกเผยแพร่เป็นกุศลวิทายาทาน ขอกุศลทั้งนี้จง
เป็นปัจจัยตลบันดาลให้ นางสะอาด ภุณชิษฐ์ ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐี
คุณมณูญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๐ มิถุนายน ๒๕๑๒

นางสะอาด ภพนิชย์

ชาติ ๑๖ สิงหาคม ๒๔๕๓

มรณะ ๒๓ มกราคม ๒๕๑๒

คำไว้อาลัย

แม่จากไปแล้ว ทั้งผู้อยู่เบื้องหลัง ให้โศรกเศร้าอยู่โดยไม่คืนกลับ
มาอีก การสูญเสียครั้งนี้ เป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ ที่จะหาอะไรทดแทน
ชดเชยมิได้เลย ถึงแม้ว่าการเกิด แก่ เจ็บตาย จะเป็นของธรรมดาโลก
ก็ตาม แต่ลูกก็ได้คิดมาก่อนแล้วว่า แม่จะจากลูกไปเร็วเช่นนี้ อย่างไร
ก็ตาม ความอาลัย และความคิดถึงของลูก มิได้ตายตามไปด้วย

หนังสือที่ลูก ๆ ได้จัดพิมพ์ขึ้นนี้ ก็เพื่อสนองพระคุณของแม่เป็น
เป็นครั้งสุดท้าย ขอกุศลผลบุญใด ๆ ทั้งทางตรงทางอ้อม ทั้งในอดีต
ปัจจุบัน และอนาคต และประโยชน์ที่จะเกิดแก่ผู้อ่านด้วยประการใด ๆ
แล้ว ขออานิสต์และคุณงามความดีนั้น ๆ จงส่งผลให้แม่ประสบสุคติใน
สัมปรายภพเทอญ.

จากลูก ๆ

สารบัญ

หน้า

๕ ๒
ความเบื้องต้น

ภาค ๑ พระราชลัญจกรกลางองค์	๑
ก. พระราชลัญจกรที่เป็นของเก่า	๒
๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ	๓
๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาด	๕
๓. พระราชลัญจกรหงส์พิมาน	๖
๔. พระราชลัญจกรไอยราพต	๑๒
พระราชลัญจกรไตรสารเศวต	๑๓
๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ	๑๔
๒. พระราชลัญจกรสยามโลกัศราช	๒๐
๓. พระราชลัญจกรนามกรุง	๒๑
๔. พระราชลัญจกรจักรรถ	๒๒
๕. พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว	๒๒
ภาค ๒ ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง	๒๓
ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง	๒๕
ตรากระทรวงมหาดไทย	๓๐
ตรากระทรวงกลาโหม	๓๒
ตรากระทรวงการคลัง	๓๓
ตราบัญชาอายุภักษ์	๓๔

	หน้า
ตรากระทรวงการต่างประเทศ	๓๖
ตรากระทรวงเกษตรราชการ	๓๗
ตรากระทรวงศึกษาธิการ	๓๘
ตรากระทรวงคมนาคม	๓๙
ตรากระทรวงพาณิชย์	๔๑
ตรากระทรวงยุติธรรม	๔๑
ตรากระทรวงการอุตสาหกรรม	๔๒
ตรากระทรวงการสาธารณสุข	๔๒

เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

๕ ๒ ความเบองตน

พระราชลัญจกร คือ พระตราสำหรับใช้ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบายว่า “แต่ก่อนไม่ได้ใช้เซ็นชื่อ เพราะฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินกับทั้งบรรดาคณสามัญ ซึ่งมีฐานะในการหนังสือก็ทำตราขึ้นใช้ประจำตัว เว้นแต่กลางคนกลางตำแหน่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชลัญจกรไปใช้เป็นตราประจำตัว นับกันเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ไม่มีใครได้อย่างนั้นกันก็คนนัก ตัวอย่างเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้รับพระราชทานพระราชลัญจกรนารายณ์เกษียรสมุทรไปใช้ เป็นต้น” ตามที่พรรณนามานี้ พอให้เห็นเป็นอย่างว่าตราสำคัญเพียงไร^(๑)

“ตนรากของตรา เห็นว่าอย่างเส้นชาตนั้นมาจากตะวันออก ถ้าจะว่าไปก็เป็นมาแต่จีน จึงใช้แต่ตราเปล่า เพราะจีนเขาไม่เซ็นชื่อ ส่วน

(๑) เรื่องพระราชลัญจกรกลางองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบาย ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธนบันทึก ต่อไปจะจดย่อว่า “บันทึกพระราชลัญจกรกลางองค์”

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ให้เสนาบดีเจ้ากระทรวงลงชื่อในท้ายท้องตราที่จะมีไปยังหัวเมืองดำเนินพระบรมราชโองการ เพื่อเป็นหลักฐานมั่นคงขึ้น แต่ก่อนในท้องตรามีแต่ชื่อเสนาบดีอยู่ข้างต้นและประทับตราอยู่ข้างท้าย ไม่มีเซ็นชื่อ (กฎประกาศลงวัน ๑๖ ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๕๐)

ตราครุฑนั้นมาทางตะวันตก มีทางอินเดียเป็นต้น จึงมีคำว่า 'มูทรา' อัน
 แปลว่า แหวนตรา แต่เขาจะเซ็นชื่อด้วยหรือไม่นั้นไม่ทราบ แต่ฝรั่งนั้น
 เห็นเซ็นชื่อและประทับตราครั้งด้วย ที่ปิดตราคุณนั้นเป็นสมัยใหม่ (กลางที่
 จะเป็นเก่าก็ได้ จึงมีคำว่า 'ปิดตรา') แต่ก่อนเราใช้ประทับตราและเขียนชื่อ
 บอกตำแหน่งด้วย แต่จะเป็นลายเซ็นใครก็ได้ คงมีตัวอย่างในท้องตรา
 ของเก่า"

ภาค ๑

พระราชลัญจกรกลางองค์

พระราชลัญจกรซึ่งคงใช้อยู่

ก. พระราชลัญจกรที่เป็นของเก่า

พระราชลัญจกรสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นของเก่า และ
 ยังคงใช้ประทับในราชการต่าง ๆ อยู่ มีองค์ที่สำคัญคือ

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ
๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาว์
๓. พระราชลัญจกรหงสพیمان
๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรเก่าสำหรับแผ่นดิน ๔ ดวงนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม-
 พระยานริศรานุวัตติวงศ์ ทรงสันนิษฐานว่า "หมายเอาองค์เทวราช เดิมที
 จะไม่กล้าทำองค์เทวรูป จึงทำแต่เครื่องหมาย คือ 'มหาโองการ' หมาย
 องค์พระอิศวร เอาตาที่สามของพระองค์ ซึ่งอยู่กลางหน้าผากมาใช้เป็น

เครื่องหมาย 'พระครุฑพ่าห์' ตามชื่อควรมีแต่ครุฑเปล่า ที่ทำมีรูปนารายณ์
ด้วยนั้น เห็นจะทำขึ้นหลังที่คลายความนับถือเสียแล้ว 'หงส์พิมาน' คง
หมายพระพรหมใช้รูปหงส์พ่าหณะ และ 'ไอยราพต' ก็ควรมีแต่ข้างไอยราพต
ที่มีรูปพระอินทร์ด้วย ก็อย่างเดียวกับพระครุฑพ่าห์^(๑)

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้ เป็นของสำหรับพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณ
มาองค์หนึ่ง เป็นตราประจำชาติสำหรับประทับพระราชสาส์น และกำกับ
พระสุพรรณบัฏ ดำเนินพระราชโองการตั้งเจ้าประเทศราช (ดูพระราช
บัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ [พ.ศ. ๒๔๔๖]) ลาย
ในดวงตราเป็นรูปบุษบกมีเกริน บนเกรินตั้งฉัตรขนานบุษบกอยู่สองข้าง
ในบุษบกมีรูปอุณาโลมอยู่เบื้องบน ใต้นั้นมีรูปวงกลม ใต้วงกลมเป็นรูป
พาลจันทร์ ใต้พาลจันทร์เป็นตัว "อุ" หนังสือขอม เข้าใจว่าเป็นหนังสือ
รวมกัน อ่านว่า โอม ใต้แก่โอมการหรือเปลี่ยนนิกคหิตตามพยัญชนะตัวหลัง

เป็นโองการ รูปเป็นดังนี้ ตราดวงนี้เลิกใช้มานาน เพราะ

ใช้ตราพระบรมราชโองการซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ แทน ในรัชกาลที่ ๕
โปรดให้สร้างพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติใหม่องค์หนึ่ง ลวดลาย

(๑) ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ กราบบังคมทูลเรื่องพระราชลัญจกร (ต่อไปจะย่อว่า
"ลายพระหัตถ์")

ในดวงตราคล้ายองค์เดิม แต่ย่อกว่า เป็นรูปกลมรีติดกับองค์เดิมซึ่งเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนตามพระบรมราชโองการตรัสสั่ง ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มีความว่า “ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์หนึ่ง พระครุฑพ่าห์ประจำชาติองค์หนึ่งขนาดเดียวกับพระราชลัญจกรไอยราพตกลาง เหตุว่าพระราชลัญจกรเดิมนั้นใหญ่มาก จะประทับในที่แคบไม่ได้ และเป็นหน้าขุนจะประทับกระดาศแข็งไม่สะดวก” ในพระราชบัญญัตินี้ กำหนดการใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการไว้ว่า “พระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์กลาง สำหรับประทับประกาศใหญ่ อยู่เบื้องซ้ายพระราชลัญจกรไอยราพตใหญ่ ประทับประกาศพระราชบัญญัติทั้งปวง และใบกำกับสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และประกาศนียบัตรนพรัตนราชวราภรณ์ อยู่เบื้องซ้ายพระราชลัญจกรไอยราพตกลาง ประทับสัญญาบัตร อยู่เบื้องซ้าย (ที่ถูกเป็นขวา) พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์”

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ ความในมาตรา ๒ ซึ่งกำหนดใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์กลาง ยังคงเดิมอยู่ ไม่มีเปลี่ยนแปลงอย่างไร เป็นแต่เดิมค้ำว่ากลางในที่สุดท้ายของค้ำว่าพระราชลัญจกรมหาโองการ แสดงว่าตรามหาโองการที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เป็นองค์กลาง ส่วนองค์ใหญ่คือองค์เดิมที่เล็กใช้มาแต่ในรัชกาลที่ ๔ พระราชลัญจกรมหาโองการ ล่างที่ก็เรียกว่า “มหาอุณาโลม”

เพราะเปลี่ยนตาที่ ๓ ของพระอิศวร ให้เป็นชนหว่างคิ้วของพระพุทธรเจ้า (อุณาโลม) เป็นชื่อที่หลัง เรียกตามทีเปลี่ยน (พระราชลัญจกรมหาโองการ องค์กลางยังใช้อยู่ กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีเป็นผู้รักษา อนึ่ง เมื่อมีพระราชลัญจกรมหาโองการองค์ใหญ่และองค์กลาง ก็น่าจะมีองค์น้อยหรือ องค์เล็กด้วย แต่ไม่ปรากฏมี)

๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาด

พระราชลัญจกรองค์นี้ เดิมเป็นพระราชลัญจกรประจำชาติและ ประจำครั้ง ว่าสำหรับผลิตพระราชสาส์นและหนังสือสัญญานานาประเทศ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ คำปรารภข้อ ๑) ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาดประจำชาติขึ้น องค์หนึ่ง (คราวเดียวกันกับที่ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์ กลาง) พระราชลัญจกรพระครุฑพาดองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา นริศรานุวัตติวงศ์ ทรงเขียนทูลเกล้า ฯ ถวายตามพระบรมราชโองการ เรียกกันว่า พระครุฑพาดองค์กลาง (ดูรูปที่ ๓) สำหรับใช้ประทับเป็น ตราอย่างเดียวกับพระราชลัญจกรมหาโองการ แต่ประทับเบื้องขวาพระ ราชลัญจกรไอยราพต (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๒) พระราชลัญจกรพระครุฑพาดประจำชาติองค์ใหญ่ เป็นรูปนารายณ์ทรงครุฑ รูปนอกเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๒) เรียกกันว่า องค์เดิม และมีองค์กลางลายคล้ายกันแต่ย่อมกว่า รูปกลมรี นอกยังมี

พระครุฑพาหุประจำครั้งอยู่ ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ จะสร้างขึ้นเมื่อไร
ไม่ปรากฏ (ตราพระครุฑพาหุทั้งหมดที่กล่าวนี้ อยู่ในราชพิพิธภัณฑ)

ต่อมาในรัชกาลเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงใช้ตราประทับพระนามด้วยตราอาณ ไม่โปรด ตรัสว่าเป็นฝรั่งไป ควร
จะใช้ตราพระครุฑพาหุประจำตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดินอยุธยา โปรดให้
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนถวายใหม่ และทรงพระ
ราชดำริว่าไม่ควรมีองค์พระนารายณ์ ควรจะมีแต่ครุฑ จึงจะสมด้วยชื่อ
พระครุฑพาหุ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์รับพระบรม-
ราชโองการไปเขียน ทรงพระดำริเห็นว่ารูปครุฑของเดิมเป็นครุฑจับนาค
นาคที่ครุฑจับนั้นเป็นอะไร เป็นอาหารครุฑเท่านั้น ดูตะกลามเต็มที จะ
ไปไหนนึกก็ตอ้งหัวของกินไปด้วย จึงทรงเขียนยกนาคออกเสีย มือที่กาง
อยู่นั้นให้รำตามแบบครุฑนารายณ์ทรงของเขมร (ดูรูปที่ ๔) ทูลเกล้า ฯ
ถวายก็ชอบพระราชหฤทัย จึงโปรดให้ทำขึ้นใช้ประทับประจำพระปรมา-
ภิไธย ตราดวงน้อยที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำหรับประทับกำกับ
พระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (พระราชลัญจกรองค์เดิมที่มีรูป
พระนารายณ์ทรงครุฑอยู่จริง ๆ ควรจะเรียกว่า “นารายณ์ทรงครุฑ” เพื่อ
ให้ผิดกันกับพระครุฑพาหุองค์ที่ใช้ประทับกำกับพระปรมาภิไธย)

มาในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้สร้างตราพระครุฑพาหุองค์ใหญ่ สำหรับ
ประทับประจำพระนามในรัชกาลขึ้นใหม่ มีลวดลายเอาอย่างพระครุฑพาหุ
องค์ที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนขึ้นทูลเกล้า ฯ
ถวาย ตามพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ แต่ที่ขอบมีหนังสือว่า

“พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ” แสดงว่าทรงสร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์องค์นี้ เพื่อเปลี่ยนองค์เก่า คราวเปลี่ยนพระนามมีคำว่า “รามาธิบดี” นำ (ตราพระครุฑพ่าห์องค์นี้ พระเทวาทินิมิตต์ [ฉาย เทวาทินิมิตต์] เป็นผู้เขียนทุกเกล้า ๆ ถวาย ยังอยู่ในราชพิพิธภัณฑสถานส่วนองค์เก่าที่อ้างถึง จะอยู่ที่ใดไม่ปรากฏ)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดให้ใช้ตราพระครุฑพ่าห์เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน สำหรับประทับกำกับพระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (คือตราครุฑที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้) ได้มีพระราชปรารภในการที่เปลี่ยนนี้ อยู่ในความแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ว่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ซึ่งสำหรับประทับกำกับพระบรมนามาภิไธยในหนังสือสำคัญต่าง ๆ และพระราชลัญจกรในพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ต้องสร้างใหม่ทุกคราวที่เปลี่ยนรัชกาล ทรงพระราชดำริว่า พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ เป็นพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดิน สืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ ในครั้งนั้นจะต้องเปลี่ยนพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินตามที่เปลี่ยนรัชกาล สมควรจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน จะได้ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ต่อไป แต่ตามพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์เดิม สำหรับใช้ประทับเบื้องบนประกาศพระราชบัญญัติต่าง ๆ เมื่อจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์เป็นพระราชลัญจกร

ประจำแผ่นดิน ประทับพระบรมนามาภิไธยก็จะซ้ำกัน จึงทรงพระราชดำริ
 ว่าในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราช
 ลัญจกรมหาโองการองค์กลาง และพระครุฑพาท้องค์กลางชั้นนั้น ก็มี
 พระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงส์พิมานชั้น ให้ครบพระเป็น
 เจ้าทั้งสาม แต่ยังหาได้ทรงสร้างชั้นไม่ ในครั้งนั้นจะใช้พระราชลัญจกร
 พระครุฑพาท เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินแล้ว สมควรจะมี
 พระราชลัญจกรชั้นใหม่ แทนที่ใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาท้องค์กลาง
 ชั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาทชั้นใหม่
 ขนาดเท่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินของเดิม เป็นพระราชลัญจกร
 ประจำแผ่นดินสืบไป และทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรหงส์-
 พิมาน สำหรับใช้แทนที่ประทับพระครุฑพาท้องค์กลาง ในที่ประทับ
 พระราชลัญจกรเบืองบน ๓ ดวง แต่ในที่ที่ใช้พระราชลัญจกรเบืองบนแต่
 สองดวงแล้ว ใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการเบืองซ้าย ประทับ
 พระราชลัญจกรไอยราพตกลางเบืองขวา ส่วนพระราชลัญจกรในพระองค์
 ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างชั้นใหม่ เป็นรูปวชิระ (ดูรูปที่ ๕)

พระราชลัญจกรพระครุฑพาทได้เปลี่ยนแปลงรูป และการใช้มาโดย
 ลำดับ เดิมมีลายเป็นพระนารายณ์ทรงครุฑ ใช้ประทับประกาศต่าง ๆ
 อยู่ทางเบืองขวาของพระราชลัญจกรไอยราพต แล้วเปลี่ยนลายให้เหลือ
 แต่ครุฑไม่มีองค์พระนารายณ์ สำหรับใช้ประทับกำกับพระปรมาภิไธยแทน
 ตรา आमแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ส่วนที่ใช้ประทับประกาศต่าง ๆ อยู่ทาง
 เบืองขวาของพระราชลัญจกรไอยราพต เปลี่ยนเป็นใช้พระราชลัญจกร

หงสพิमानแทน มาในรัชกาลที่ ๖ ทรงใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาวห
เป็นตราประจำรัชกาล แล้วเปลี่ยนมาใช้เป็นตราแผ่นดิน ตลอดมาจนบัดนี้

๓. พระราชลัญจกรหงสพิमान

พระราชลัญจกรหงสพิमानเป็นตราเก่าองค์หนึ่ง แต่เห็นจะเลิกใช้
มาแล้วช้านาน เพราะคำปรารภในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตน-
โกสินทรศก ๑๓๐ อ่างวว่า “ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลางและพระครุฑพาวห
องค์กลางขึ้น^๕ มีพระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพิमान
ขึ้นให้ครบพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่ยังหาได้ทรงสร้างขึ้นไม่” ความใน
พระราชบัญญัติว่า มาในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพิमान
ประจำชาติ^๕ สำหรับใช้แทนที่ประทับพระราชลัญจกรพระครุฑพาวหองค์
กลาง ซึ่งโปรดให้โอนไปใช้เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ในพระ
ราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๓ กำหนดการ
ใช้พระราชลัญจกรหงสพิमान เป็นทำนองเดียวกับที่เดิมใช้พระราชลัญจกร
พระครุฑพาวห^๕ พระราชลัญจกรหงสพิमानที่ว่าทรงสร้างในรัชกาลที่
๖ นั้น สมเด็จพระเจ้าพำกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนเป็นรูปหงส์
มีบุษบกบนหลัง (ดูรูปที่ ๖) พระราชลัญจกรองค์นี้ทรงเขียนขึ้นทูลเกล้า ฯ
ถวายและสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ หากมาประกาศในรัชกาลที่ ๖ ตราองค์นี้
อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบายว่า ตราเก่า มีหงส์พิมานอยู่องค์หนึ่ง แต่ไม่ทรงเคยเห็นองค์ตรา เห็นแต่เขียนรูปไว้ที่บ้านแพละพระทวารพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เป็นหงส์ ๓ ตัวอยู่ในวิมาน ๓ ช่อง เห็นว่าใช้ไม่ได้ เอาอย่างพระราชลัญจกรไตรสารเศวต (ดูรูปที่ ๑๕) รู้ได้ว่าไม่มีใครเห็นเสียแล้ว รูปเขียนนั้นเขียนในรัชกาลที่ ๒ ซ่อมเขียนในรัชกาลที่ ๓ แต่เดี๋ยวนี้หาแทบเสียแล้ว จึงได้ทรงเอาเขียนถวายดังรูปที่แจ่มมาข้างบนนี้ ลางตราพรหมทรงหงส์ของเก่าซึ่งมีอยู่ ๒ องค์ จะเป็นตราหงส์พิมานก็เป็นได้ (อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์จัดไว้ว่า หงส์พิมาน องค์เดิมดวง ๑ กับจัดไว้ในบัญชีว่าพรหมทรงหงส์ดวง ๑ [ดูรูปที่ ๗ และ ที่ ๘] แต่เห็นไม่ใช่พรหม อาจไม่ใช่ตราหงส์พิมาน)

กล่าวมาแล้วว่าตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่ง ใช้สำหรับประทับแทนเซ็นชื่อ แต่เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนจึงมีพระราชลัญจกรประจำพระองค์มากดวง ที่ยังเหลือสืบมาถึงปัจจุบัน คือ พระราชลัญจกร ๔ องค์ ดังได้กล่าวมาข้างต้น เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมีพระราชลัญจกร ๔ องค์นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยทรงสนนินชฐาน และกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แจ่มอยู่ในลายพระหัตถ์ที่กราบบังคมทูล ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ข้อที่ทรงสนนินชฐานไว้นี้ แม้พระองค์ท่านไม่โปรดจะให้นำมากล่าวไว้ในที่นี้ เพราะเป็นเรื่อง “มีความเห็นเถียงกันอยู่มาก ไม่พูดดีกว่า” ก็จริงอยู่ แต่เป็นข้อสนนินชฐานที่น่าฟัง เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าทางพระราชพงศาวดารมากอยู่ จึงขอนำมา

ลงไว้ที่นั่น ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าไม่โปรด เพื่อไม่ให้ข้อทรงสนนินษฐานนต้องลบลับ
สูญไป คงมีข้อความต่อไปนี้

“วิธีการปกครองแต่ก่อน แบ่งแผ่นดินเป็น ๔ ส่วน คือส่วนกลาง
นั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันออกนั้นพระนครหลวง (คือนครธม)
เป็นที่ตั้ง ส่วนเหนือนี้เมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันตกนั้นเมือง
สุพรรณเป็นที่ตั้ง พระราชาก็มี ๔ คือ พระอินทราชา หรือพระนครินทร์
ราชาครองฝ่ายตะวันออก พระธรรมราชาครองฝ่ายเหนือ พระบรมราชา
ครองฝ่ายตะวันตก พระรามธิบดี หรือ รามศวร หรือพระรามราชาธิราช
ครองส่วนกลางเป็นราชาธิราช ในพระราชพงศาวดารว่าได้เสวยราชสมบัติ
ทรงพระนามพระบรมราชาบ้าง พระอินทราชาบ้าง นั้นหลง เพราะเห็น
ที่จดย่อ แท้จริงคงเป็นบรมราชาและอินทราชาอยู่แล้ว เข้ามาเสวยราช
สมบัติเปลี่ยนพระนามเป็นรามธิบดีทุกพระองค์ พระรามธิบดีถือตราครุฑ
พระอินทราชาถือตราไอยราพต สองดวงนี้แน่ไม่มีที่สงสัย ธรรมราชา
และบรมราชาใครจะถืออะไรนั้น เค้ายาก หลักมีอยู่หน่อยที่เขาชุกเงินเก่า
แขวงนครชัยศรีได้ เป็นตรามหาโองการ น่าจะยกให้พระบรมราชาถือตรา
มหาโองการ โดยเหตุที่กษัตริย์วงศ์สุพรรณ คงจะสืบเนื่องมาจาก
นครชัยศรีนั่นเอง เป็นเมืองที่ตั้งก่อน คงได้เลือกเอาเทวราชองค์เอก
คือพระอิศวร ไว้ใช้เป็นตราเสียก่อน กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองตั้งทีหลัง
จึงถือเอาเทวราชองค์ถัดคือนารายณ์ ถ้าความคาดคะเนนั้นถูก ก็เหลือ
แต่หงสพیمانองค์เดียว ต้องตกเป็นของพระธรรมราชา ครั้นต่อมา

การปกครองแคบเข้า เกิดจากจลาจลไว้ใจกันไม่ได้ จึงเลิกตั้งพระราช
 ครอบเมืองภายนอก กวาดเอาตราเข้ามาไว้หมด จึงมารวมกันไว้มาก”

๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรไอยราพตเป็นตราเก่าอันหนึ่ง เป็นรูปข้างสามเศียร
 มีอยู่หลายองค์ มีรูปพระอินทร์ทรงก็มี ไม่มีก็มี (ดูรูปที่ ๙ และที่ ๑๐)
 ใช้สำหรับประทับพระราชสาส์นและประกาศตั้งกรม เดิมเป็นตราประจำชาติ
 ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างใหม่เป็นตราประจำชาติ ๓ องค์ คือ องค์ใหญ่
 ๑ องค์กลาง ๑ และองค์น้อย ๑ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ประการ ๓) องค์ใหญ่รูปกลม ทำด้วยโลหะสีเงิน
 เป็นรูปข้างสามเศียร บนหลังข้างมีบุษบก ในบุษบกมีอุณาโลมแฉกล้อม
 ด้วยฉัตร ๔ คัน (ดูรูปที่ ๑๑) ดำไม้ดำ แล้วเปลี่ยนเป็นงาช้าง องค์
 กลางรูปกลมรี ทำด้วยหินโมราสีน้ำผึ้ง แกะสองด้าน ด้านหน้าเป็นรูป
 ไอยราพตอย่างทีกล่าวมาข้างต้น (ดูรูปที่ ๑๒) ด้านหลังเป็นหนังสือฝรั่ง
 หลายบรรทัด ดำโลหะสีทองกุดัน มีดวงชั้นคาบโมราไว้ เป็นฝีมืองฝรั่งทำ
 ทัง ๒ ดวงนี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ส่วนองค์น้อยทำด้วยทองคำ
 รูปกลมรี (ดูรูปที่ ๑๓) ดำแก้วขาว อยู่ในราชพิพิธภัณฑน์ นอกจากที่
 กล่าวมานี้ ในราชพิพิธภัณฑน์ยังมีพระราชลัญจกรไอยราพตของเก่าอยู่อีก
 ๓ องค์ องค์หนึ่งเป็นรูปข้างสามเศียร บนหลังมีบุษบก มีฉัตรขนาดสอง
 ข้าง องค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณมากเศียรอยู่บนวิมาน
 (ดูรูปที่ ๑๔) อีกองค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างสามเศียร มีฉัตรขนาด
 สองข้าง

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ กำหนดให้พระราชลัญจกรไอยราพตองค์ใหญ่ สำหรับประทับประกาศใหญ่ อยู่ในระหว่างกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและพระครุฑพาด พระราชลัญจกรองค์กลาง สำหรับประทับประกาศพระราชบัญญัติทั้งปวง และใบกำกับสุพรรณบัฏ หิรัญบัฏ และประกาศนียบัตรนพรัตน์ราชวราภรณ์ อยู่ในหว่างกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและพระครุฑพาด ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) มาตรา ๔ มีข้อความเหมือนที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แต่เปลี่ยนพระครุฑพาดเป็นหงส์พimaan เพราะเหตุที่ทรงพระราชดำริว่า ตราพระครุฑพาดใช้เป็นตราประจำรัชกาล และประจำแผ่นดินซ้ำกัน

พระราชลัญจกรไตรสารเศวต

พระราชลัญจกรองค์นี้ (ดูรูปที่ ๑๕) พบประทับกระดานพลิว สอดไว้ในหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศของเก่า เข้าใจว่าสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๒ หมายถึงพระยาเศวตกฤษร พระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตคชลักษณ์ ซึ่งได้มาในรัชกาลนั้น (จ.ศ. ๑๑๗๙) ใช้เป็นตราประจำพระองค์

ข. พระราชลัญจกรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่

พระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ และยังคงใช้อยู่ คือ

๑. พระราชลัญจกร พระบรมราชโองการ
๒. พระราชลัญจกร สยามโลกัศราช

๓. พระราชลัญจกร นามกรุง
๔. พระราชลัญจกร จักรรถ
๕. พระราชลัญจกร อุณาโลมในกลีบบัว

๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แทนพระราชลัญจกรมหาโองการองค์เดิม เป็นดวงตราประจำชาติ แกะด้วยงาพระยาช่างเผือก รูปสี่เหลี่ยมรี มุมตัด มีแผ่นงาช้อนบนหลังตรา แต่เล็กกว่าอีกแผ่นหนึ่ง เป็นที่จับประทับ เลี่ยมเงและข้างด้วยทองคำ ขอบมีลายเบญจราชกกุธภัณฑ์ ข้างในตอนบนมีอักษร ๑๒๐ ว่าเป็นอักษรพราหมณ์ อ่านว่า โอม ตอนล่างเป็นตัวหนังสือขอม อ่านว่า พระบรมราชโองการ (ดูรูปที่ ๑๖) พระราชลัญจกรองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี นับได้ว่าเลิกใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ที่จริงเลิกแล้วแต่เมื่อสร้างพระราชลัญจกรพระมหาโองการกลาง แต่พระราชบัญญัติเก่ายังมีอยู่

ต่อมาโปรดให้สร้างใหม่ขึ้นอีกองค์หนึ่งด้วยทองคำ สำหรับแทนองค์ที่แกะด้วยงาพระยาช่างเผือก แต่มีขนาดย่อมกว่า เรียกว่าพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์ใหญ่ ใช้ประทับสัญญาบัตรเจ้าต่างกรม พระราชาคณะ พระครู และข้าราชการทรงตั้งให้มีบรรดาศักดิ์ ส่วนองค์น้อยใช้สำหรับประทับในการจ่ายเงินคลัง จ่ายที่ดิน สังก่อความและถอดคนโทษ และอื่น ๆ (ดูประกาศพระราชลัญจกร ในรัชกาลที่ ๔ ปีขาล จศก จุลศักราช ๑๒๑๖

[พ.ศ. ๒๓๙๗] ซึ่งมีความเป็น ๒ ประการ กล่าวด้วยการสร้างพระราช
 ลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อยขึ้นด้วยทองคำประการหนึ่ง กับถ้าเป็น
 การด่วนจะประทับตราพระธำมรงค์อีกประการหนึ่ง ในประกาศว่าด้วย
 พระราชทานสัญญาบัตร [ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ ๔] ว่า
 พระราชลัญจกรพระบรมมหาโองการ ทรงประทับหน้าหน้าพระราชลัญจกร
 โลโตน้อย พระบรมมหาโองการกับพระบรมราชโองการ ดูคล้ายกันมาก)

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๔
 และในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๕
 กำหนดไว้ว่า “พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์ใหญ่ประจำชาติ
 สำหรับประทับสัญญาบัตรยศและสัญญาบัตรตำแหน่ง และหนังสือพระราช-
 ทาน ที่ในหว่างกลางองค์เดียว องค์น้อยสำหรับประทับพระราชทาน
 พระบรมราชานุญาตเครื่องสรรพาวุธและสำเนาหนังสือ และการที่ไม่สำคัญ”
 (พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย เวลานี้เห็นจะเลิกใช้ เพราะ
 ไม่ปรากฏว่ามีอยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี หรือที่ในราชพิพิธภัณฑ์)

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนตราพระบรมราชโองการ
 ถวายเปลี่ยนใหม่ เป็นรูปไข่ เพื่อให้เข้ากับตราไอยราพตอันมีอยู่แล้ว
 ทำด้วยโมรา ลายในย้อนกลับไปเอาอย่างตรามหาโองการอีก แต่มีเปลี่ยน
 บ้าง ยังใช้ประทับในสัญญาบัตร ในรัชกาลที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๘๓ โปรด
 ให้แก่พระบรมราชโองการ ให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมไม้สิบสอง มีลาย
 เบญจราชกกุธภัณฑ์อยู่ภายใน ตอนบนนพปฎลเศวตฉัตร ตอนล่างเปลี่ยน

คำว่า “พระบรมราชโองการ” จากอักษรขอมเป็นอักษรไทย ใช้แทน
องค์เดิมซึ่งยกเลิก อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

เหตุที่ตราพระบรมราชโองการแต่เดิมใช้ตัวอักษรขอมนั้น ตัวอักษร
ที่ใช้ในพื้นเมืองเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๒๘ ใช้แต่อักษรขอมอย่างเดียว
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชกรุงสุโขทัยทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ.
๑๘๒๘ แต่^๕นั้นมา หนังสือที่เขียนเป็นภาษาไทยจึงเขียนด้วยอักษรไทย
แต่^๕นอกจากนั้นพระไตรปิฎกก็^๕ และบรรดาคาถาอาคมเวทย์มนต์ทั้งปวง
ซึ่งเป็นภาษาบาลีหรือภาษาสันสกฤต ยังใช้เขียนตัวอักษรขอมต่อมาทั้งสมัย
กรุงสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนในกรุงรัตนโกสินทร์^๕ ตอน
ก่อนรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้น แม้เรียกว่าอักษรขอมก็จริง แต่ไทยเรา
ไม่ได้ใช้เพราะนับถือเขมร ถือแต่^๕ว่าเป็นตัวอักษรซึ่งเคยใช้มาแต่ดั้งเดิม
สำหรับเขียนหนังสืออันเป็นที่นับถือในทางศาสนา ข้อนี้พึงเห็นได้ใน
หนังสือเก่า เช่นหนังสือมหาชาติคำหลวงแต่งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา^๕ ก็
หนังสือที่แต่งขึ้นหลัง เช่นหนังสือมงคลที่ปีที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แปลก็^๕ ในสมุดเล่มเดียวกัน ที่ตรงอรรถภาษามคร
เขียนเป็นตัวอักษรขอม ที่ตรงแปลเขียนเป็นตัวอักษรไทย ลางที่หนังสือ
เทศน์ที่จารในใบลาน เช่นหนังสือเทศน์มหาชาติความภาษาไทย ก็จาร
เป็นอักษรขอม เพราะพระสงฆ์ชำนาญอ่านหนังสือขอม เมื่อว่าโดยย่อ
ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๘ เป็นต้นมา ไทยเราใช้อักษร ๒ อย่าง สำหรับเขียน
ภาษาซึ่งนับถือในทางศาสนาอย่าง ๑ สำหรับเขียนภาษาของเราเองอย่าง ๑
กึ่งนี้

“พระราชลัญจกรที่มีคำว่า พระบรมราชโองการ เป็นอักษรขอมนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประดิษฐ์ขึ้น ในรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงใช้อักษรขอม สันนิษฐานว่าคงทรงพระราชดำริว่า คำพระบรมราชโองการ เป็นคำภาษามครและสันสกฤต เข้าเกณฑ์จำพวกคำภาษาอื่น ซึ่งนับถือในทางศาสนา จึงทรงใช้อักษรขอม

“ตำนานเรื่องที่แปลหนังสืออรรถภาษามครจากอักษรขอม มาใช้ตัวอักษรไทย เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อมีเครื่องพิมพ์ ๗ หนังสือไทยได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใคร่จะทรงพิมพ์หนังสือสวดมนต์ และคาถาอื่น ๆ ในพระไตรปิฎกให้แพร่หลาย จะพิมพ์เป็นอักษรขอมไม่ได้ จึงโปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สว) วัตรราชประดิษฐ์ คีตวิธ เขียนอักษรไทยเป็นภาษามคร ต้องคิดเครื่องหมายตัวอักษรเพิ่มขึ้นหลายอย่าง คือเรียกว่า ยามักการและวัญชการ เป็นต้น แบบนั้นพึงเห็นได้ในหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแก้ไขวิธีเขียนให้ใช้จุดแทนยามักการ วัญชการ เป็นวิธีเขียนง่ายและสะดวก จึงคงใช้มาจนทุกวันนี้ แบบนั้นพึงเห็นได้ในพระไตรปิฎกสยามรัฐ ที่ตีพิมพ์ไว้ในรัชกาลปัจจุบันนี้^(๑) แต่ต่อไปภายหน้า หนังสือขอมคงจะเหลืออยู่แต่ที่จารหรือเขียนไว้ในหนังสือโบราณ ในบรรดาหนังสือใหม่ คงจะใช้แต่อักษรไทยอย่างเดียว ผู้ที่อ่านหนังสือขอมไม่ออก แม้จนมหาบาเรียนเดียนกมมากชนทุกที่ เพราะเรียนภาษามครด้วยตำราซึ่งพิมพ์เป็นอักษรไทยอยู่หมดแล้ว การใช้อักษรขอมในประเทศนี้ จึงนับได้ว่า

(๑) หมายถึงรัชกาลที่ ๗

เป็นอันเลิกแล้ว” (จากหนังสือวรรณคดีสมุทราคม ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔ หน้า ๒๙-๓๑)

ยังมีตราคุณกระตาศอีกอย่างหนึ่ง เห็นมีตีพิมพ์อยู่เหนือประกาศพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาอยู่เสมอ ตราดวงนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบายว่า “พระราชลัญจกรคุณกระตาศนั้น ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๕ นานมาแล้ว เรียกกันว่ากระตาศตราพระบรมราชโองการ สำหรับใช้เขียนพระราชหัตถเลขาอย่างเดียว คิดว่าถ้าริเคิมคงจะให้เป็นสองทาง คือเป็นพระราชหัตถเลขาซึ่งประทับพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการอย่างเก่าก็ได้ หรือเป็นกระตาศตราอย่างธรรมดาข้างฝรั่งก็ได้ โดยที่คำรียังนั้น จึงได้เก็บเอาสิ่งที่มีในพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการของเก่าแต่ละอย่างและเพิ่มขึ้นใหม่อีกกลางอย่างผูกเป็นรูปใหม่ให้สมกับที่เป็นตรากระตาศ ในการที่เป็นตรากระตาศอันมีอยู่มากมายไม่ได้รับการรักษาไว้ในที่มิดชิด เช่นพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการของเก่า นั้น เพราะความสำคัญเลื่อนไปอยู่ที่ทรงเซ็นพระปรมาภิไธยเสียแล้ว แม้ใครจะเขียนอะไรลงไปใ้ในกระตาศอันมีพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ แต่ไม่มีลายเซ็นพระปรมาภิไธย ก็ไม่เป็นหลักฐานที่จะพึงฟังได้ว่า เป็นพระบรมราชโองการ”

ตัวอักษร 120 ที่มีอยู่ในตราพระบรมราชโองการตอนบน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า “จะเป็น อ-อุ-ม ตามคาถาอรหันต์ สมุทราสมุพุทฺธ ที่เชื่อว่าหนังสือพราหมณ์นั้น น่ากลัวจะไม่ถูก เห็น

จะทรงพระราชดำริผูกชั้น ตัวหน้าซึ่งคะเนว่าเป็นตัว อ นัน เป็นขีดเดียว
 ต่อกันกับหนังสือ อริยกะ ซึ่งทรงพระราชดำริผูกชั้นเหมือนกัน ตัวกลาง
 นำจะทรงพระราชดำริผูกชั้นเทียบด้วยตัว อู ตามหนังสือขอมในตราเดิม
 (คือตามตรามหาโองการ) ตัวหลังเป็น ม คือนิกคหิต ไม่มีข้อสงสัย ตรง
 กับอักษรเดิม ที่ใช้พาลจันทร์หมายเป็นตัว อ นัน เอาอะโรมา น่าจะฟัง

เป็นยุติได้ว่า เดิมที่เดียวเขียนดังนี้ (ที่จะหมายเป็น ม-อ-อู

อย่างเก่า) ดูแต่นิกคหิตหนังสือสันสกฤตเกิด เขียนจุดเดียวและหนังสือ
 ขอมชนิดเขียนด้วยปากกากว้าง ซึ่งเรียกกันว่าขอมย่อนัน ก็เขียนจุดเดียว
 เห็นจะมาแก่เป็นกลางกลวงกันเมื่อเขียนด้วยเหล็กจาร เพราะจะเอาเหล็ก
 แหลมจิ้มลงไปทีเดียวแล้วจะแลไม่เห็น จึงเขียนให้ใหญ่กลายเป็นพินทุ
 เมื่อนิกคหิตเป็นจุดกลวงไปแล้ว วงเล็บใต้นัน ก็พลอยกลวงเป็นพาลจันทร์

ไปด้วย ส่วนอนุโลมรูปนี้ น่าจะเป็นของทางไสยศาสตร์

คือตาที่สามของพระอิศวร ซึ่งประดิษฐานอยู่ตรงหน้าผาก ที่เอามาใส่ไว้
 เหนืออักษรโอมนั้น ก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่าเส้นทางไสยศาสตร์ ตรา
 พระมหาโองการหมายถึงพระอิศวร ตราครุฑหมายถึงพระนารายณ์ ตรา
 หงส์พินาศหมายถึงพระพรหม ตราไอยราพตหมายถึงพระอินทร์ ฯลฯ แต่
 ล้วนเป็นทางไสยศาสตร์ทั้งนั้น ที่เรียกว่า อนุโลม ก็ลัวจะลากเอาเข้ามา
 สู่พุทธศาสนาทีหลัง ดูไม่เห็นจะเป็นอนุโลมได้ที่ตรงไหน พระพุทธรูป

ที่ทำกันในเมืองเรา ก็เป็นพระนลาฏเกลี้ยง ๆ ไม่มีอุณาโลม มีพระพุทธรูป
ทางอินเดียเหนือทำมีอุณาโลมอยู่บ้าง แต่ก็ทำเป็นเมล็ดกลมเท่านั้น เป็น
สมควรถูกที่สุดที่จะหมายเป็นชนหว่างคิ้ว มีหนังสือท่านอธิบายว่าเป็นชนเส้น
ยาวขมวดอยู่”

๒. พระราชลัญจกรสยามโลกักราช

พระราชลัญจกรองค์นี้เป็นตราประจำชาติ สร้างในรัชกาลที่ ๔ ทำ
ด้วยทองคำ เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีข้างหมอบอยู่บนหลังตราเป็นที่จับประทับ
(จึงเรียกกันเป็นสามัญว่า ตราข้างหมอบ) ชื่อพระราชลัญจกรดวงนี้คือ
สยามโลกักราช เทียบเปลี่ยนล้อมาจากคำว่า “เสียมไหลกักร่อง” ในดวงตรา
มีอักษรขอมอยู่ ๔ บรรทัด (ดูรูปที่ ๑๗) ว่า

สยามโลกคฺกราชสุส

สนฺเทศลญฺจณํ อิทํ

อชฺฌาวาสฺसानุสาสกสุส

วิชเต สพฺพชนฺตุนํ

แปลว่า

ใบประทับตรานี้

ของอัครราชาโลกสยาม

ผู้ปกครองสั่งสอน

สรรพชนในแคว้นแคว้น

พระราชลัญจกรองค์นี้ ในพระราชบัญญัติซึ่งกล่าวมาแล้วว่าใช้
สำหรับประทับในพระราชทานที่วิสุคามสีมา ในหว่างกลางองค์เดียว
(พระตราขึ้นอยู่กับที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี)

๓. พระราชลัญจกรนามกรุง

พระราชลัญจกรองค์นี้ทำด้วยทองคำเหมือนกัน เป็นรูปสี่เหลี่ยมรี
มีรูปข้างยื่นอยู่บนหลังตรานั้น (เรียกกันว่าตราข้างยื่น) ลายตราเป็นตัว
อักษรขอม อ่านว่า “กรุงเทพมหานครรัตนโกสินทร มหินทรายุชฌิยา
บรมราชธานี” (ดูรูปที่ ๑๘ และ ๑๙) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร
รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ กล่าวว่าพระราชลัญจกรนามกรุงเป็นตราประจำชาติ
สร้างในรัชกาลที่ ๔ มีสององค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑ สำหรับประจำวิสุคามสีมา
และใบสำคัญเบี่ยงวัดพระราชวังสวนกุหลาบซึ่งทรงผนวช และใบอนุญาตทูล
ลาบวช ในพระราชบัญญัติที่กล่าวนี้ มาตรา ๖ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกร
องค์ใหญ่สำหรับประทับใบถวายเสนาสนะและใบพระราชทานพระบรมราชา
อนุญาตข้าราชการกราบถวายบังคมลาบวชในหว่างกลางองค์เดียว ในพระ
ราชบัญญัติพระราชลัญจกร รตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๗ กำหนดการใช้
ประทับพระราชลัญจกรนามกรุง คงตามเดิมตั้งข้างต้นอยู่ (พระราชลัญจกร
นามกรุงองค์ใหญ่อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ส่วนองค์น้อยอยู่ในราช
พิพิธภัณฑ์ เลิกใช้แล้ว)

๔. พระราชลัญจกรจักรรถ

พระราชลัญจกรองค์นี้ (รูปที่ ๒๐) มีข้อความอยู่ในคำปรารภ ตอนท้ายแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ว่า “และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรจักรรถ ซึ่งเป็นพระราชลัญจกร สำหรับพระเจ้าแผ่นดินโบราณ สำหรับประจำเรือนเลขอีกองค์หนึ่ง ด้วย เหตุว่าจะมิให้ซ้ำกับพระราชลัญจกรอุณาโลมที่ได้มีในองค์อื่นแล้วสำหรับที่จะได้เป็นพระราชลัญจกรประทับในราชการทั้งปวงสืบไป” พระราชลัญจกร จักรรถที่กล่าวนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวาย (พระตราองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๗ และพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๘ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกรจักรรถ สำหรับประทับเรือนเลขในหนังสือซึ่งประทับตราพระราชลัญจกรมหาโองการและพระบรมราชโองการ

๕. พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๘ และฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๙ กำหนดให้พระราชลัญจกรนี้เป็นตราสำหรับประทับเรือนเลขในหนังสือซึ่งไม่ได้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการและพระบรมราชโองการ พระราชลัญจกรนี้มีปรากฏใน

ประกาศว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตร (ดูชุมนุมพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ ๔) ว่า พระราชลัญจกรอุณาโลมน้อย (ซึ่งคงหมายพระราชลัญจกรองค์นี้) ใช้ประทับจำนวนศักราช และในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ ก็อ้างไว้ว่า พระราชลัญจกรนี้ได้สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ องค์หนึ่ง และในรัชกาลที่ ๕ องค์หนึ่ง แม้พระราชลัญจกรนี้กำหนดให้ใช้อยู่ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร ที่กล่าวมาข้างต้นก็ดี แต่ไม่ปรากฏว่าทางกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีมีตราขึ้นไว้ คงมีอยู่แต่ในราชพิพิธภัณฑ์ ๔ องค์ ซึ่งเลิกใช้แล้ว ลางที่อาจเลิกใช้แล้วแต่เมื่อคราวสร้างพระราชลัญจกรจักรรถก็ได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสรว่า ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชลัญจกรจักรรถขึ้นใหม่ ด้วยไม่โปรดตราที่ใช้ยก่า เพราะมีหนังสือจีนว่า อ้วง อยู่ใต้อุณาโลมภายในดอกบัว (ดูรูปที่ ๒๑) เห็นจะเป็นตราอุณาโลมที่กล่าวมาข้างต้นนี้

ภาค ๒

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง แต่เดิมมีประเพณีพระราชทานพระราชลัญจกรไปเป็นเกียรติยศ พระราชลัญจกรที่พระราชทานไปนี้ เคยเป็นพระตราอันเคยใช้ทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่ก็ได้ เมื่อพระราชทานไปแล้วก็ไม่เรียกว่าพระราชลัญจกร จะเรียกจำเพาะแต่ที่ใช้ทรง

ประทับที่นั่น ผู้ที่ได้รับตราพระราชทาน ถ้าเป็นตราประจำตัว เมื่อไม่มี
ตัวแล้วก็ส่งคน ถ้าเป็นตราประจำตำแหน่งแล้วก็ต้องส่งคนเช่นเดียวกัน
ใครจะเอาไปกอดหรือใช้ต่อไปหาได้ไม่ ต่อมา ตราประจำตำแหน่งมักเป็น
ตราที่สร้างเอง และขอพระบรมราชานุญาตใช้ หาใช่เป็นตราที่โปรด
พระราชทานเหมือนแต่ก่อนไม่

อนึ่ง เมื่อครั้งยังมีพระราชประเพณีทรงตั้งฐานันดรยศเจ้านายและ
ข้าราชการ ก่อนมีสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และสัญญาบัตร ได้ทราบว่
ใช้หมายส่งตงให้ใครเป็นอะไร จึงทำให้เข้าใจว่าการตั้งเสนาบดี ย่อม
สำเร็จด้วยพระราชทานพระราชลัญจกรเป็นตราตำแหน่ง เป็นอันเสนาบดี
ได้รับพระราชทานอำนาจเต็มตามหน้าที่อันมีในกฎพระธรรมนูญ การที่
เสนาบดีบังคับบัญชากิจการกสิทธิชาติ ด้วยท้องตราดำเนินกระเส
พระบรมราชโองการเป็นสำคัญสืบมาตงนี้ ครั้นมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ มีพระราชประเพณีทรงตั้งข้าราชการด้วยพระ
ราชทินนาม อันจารึกในสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และสัญญาบัตร เป็นสำคัญ
แล้ว ส่วนพระราชลัญจกรสำหรับตำแหน่งเสนาบดีนั้น ก็รับมอบกันเสีย
เอง หากได้พระราชทานพร้อมกับราชทินนามทุกคราวไม่ เพราะเหตุที่ไปรับ
มอบตราตำแหน่งกันเอาเอง ด้วยตัวเสนาบดีตาย ไม่มีใครจะถวายตรา
ตำแหน่งคืน เสมียนตราอันมีตำแหน่งได้รักษาตราที่เฝ้าไม่ได้ ความเป็น
ไปบังคับให้ตองเป็นเช่นนั้น มาในรัชกาลที่ ๖ จึงทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้ตราพระราชกฤษฎีกาไว้ว่า ถ้าและเสนาบดีผู้ใดตองออกจาก

ตำแหน่งกระทรวงใด ๆ ด้วยการย้ายกระทรวงก็ดี หรือด้วยเหตุอย่างอื่นก็ดี ให้เสนาบดีผู้หนึ่งนำตราตำแหน่งของตนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อจะได้พระราชทานแก่ผู้รับตำแหน่งใหม่ต่อไป ถ้าเสนาบดีผู้จะต้องออกจากกระทรวงนั้น บัวยหนักหรือถึงแก่มรณภาพหรือด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะนำดวงตรามาทูลเกล้าฯ ถวายมิได้ไซ้ ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีมุรธาธร เรียกและนำตราตำแหน่งนั้นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย (พระราชกฤษฎีกาว่าด้วยตำแหน่งเสนาบดี พ.ศ. ๒๔๕๗)

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวงต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ คือ

สำนักนายกรัฐมนตรี

ตราคชสีห์ ราชสีห์รักษา

รัฐธรรมนูญ

กระทรวงมหาดไทย

ตราราชสีห์

กระทรวงกลาโหม

ตราคชสีห์

กระทรวงการคลัง

ตราพระสุริยมณฑล

กระทรวงการต่างประเทศ

ตราบัวแก้ว

กระทรวงเกษตรราชการ

ตราพระพิรุณทรงนาค

กระทรวงยุติธรรม

ตราพระคัลยพาห

กระทรวงพาณิชย์

ตราพระวิศุกรรม

กระทรวงคมนาคม

ตราพระรามทรงรถ

กระทรวงการอุตสาหกรรม

ตรานารายณ์เกษียรสมุทร

กระทรวงการสาธารณสุข

ตราคบเพลิงมีปีกและมี

งูพันคบเพลิง

บรรดาตราที่กล่าวมานี้ เป็นตราเดิมที่ได้รับพระราชทานตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้คิด เป็นตราที่สร้างขึ้นใหม่ก็คิด เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ตราตำแหน่งเสนาบดีเหล่านี้ ไม่ปรากฏว่าใช้ประทับอีกต่อไป นอกจากใช้เป็นตราเครื่องหมายประจำกระทรวง แต่เดิมมา บรรดาตราประจำตำแหน่งมีระบุไว้ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราในพระราชกฤษฎีกาเดิม ว่าเฉพาะตราเสนาบดีหรือรัฐมนตรีในเวลานี้ ก็มีตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายก ตราพระคชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ถัดมาก็มีตราตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ สมเด็จพระเจ้าพำกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า

“ตราพระราชสีห์เห็นจะมีก่อนอื่นหมด เพราะว่าเดิมเสนาบดีคงมีตำแหน่งเดียว เป็นผู้รองพระเจ้าแผ่นดินในที่ว่าราชการต่างๆ แต่การรบคงมากกว่าอย่างอื่น ตามตำแหน่งที่เรียกเสนาบดี ก็หมายความว่าใหญ่ในเสนา (คือทหาร) ให้ใช้ตราราชสีห์เป็นการยกย่องว่าเป็นผู้กล้าหาญตามคำที่ใช้เรียกคนกล้าว่า นรสิงห์ ภายหลังการมากขึ้น คนเดียวบังคับไม่ไหว จึงตั้งเติมอีกตำแหน่งหนึ่ง แบ่งกันบังคับการ คนหนึ่งให้บังคับพลทหารที่ประจำการสงคราม อีกคนหนึ่งให้บังคับพลเรือน คือพลที่อยู่

เรือนไม่ไปสงคราม ตำแหน่งที่ตั้งชนใหม่ นั้น จะให้ใช้ตราอะไรเป็นคู่กัน
ก็เลือกได้คชสีห์ แต่ที่จริงคลาดไปหน่อย คำว่าคชสีห์เห็นจะเป็นคำยกย่อง
ข้างตัวกล่าวคุณเหมือนราชสีห์ ได้มาจากคำว่านรสิงห์นั่นเอง ที่หลังนี้ท่าน
ทั้งสองนี้ไม่ไหวเข้า จึงเกิดตั้งเสนาบดีขึ้นอีก ๔ ตำแหน่งที่เรียกว่าจตุสดมภ์
สำหรับช่วยบังคับการงาน ท่านทั้งสองก่อนนั้นจึงเลื่อนเกียรติยศเป็นอัคร
มหาเสนาบดี แต่จตุสดมภ์นั้นน่าจะเป็นอีกวิธีหนึ่งของประเทศหนึ่ง ซึ่งจัด
ตั้งเสนาบดี ๔ ตำแหน่ง เราเอาอย่างมาแล้วก็ไม่ถึง จึงตกลงเป็นแย้งกัน
ทำหน้าทีก็ก้าวหายไป จนในทีหลังเลอะเลือนไปหมด ข้าพระพุทธเจ้าอยาก
จะกะหน้าที่ให้ใหม่ เสนาบดีเวียง มีหน้าที่รักษาเมืองทั่วพระราชอาณาเขต
คือคุมพลทหารรักษาบ้านเมือง ได้แก่เสนาบดีกลาโหม เสนาบดีวัง มีหน้าที่
ตัดสิ้นความทั่วพระราชอาณาเขต เพราะเหตุเดิมเมื่อบ้านเมืองยังไม่กว้าง
ใหญ่ มีแต่ความฎีกา พระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์
เองในท้องพระโรง ภายหลังบ้านเมืองใหญ่ออกไป ก็ตั้งขุนศาลตุลาการ
รายไปทำการ แต่คงต้องนำความกราบบังคมทูล เสนาบดีวังเป็นผู้รับสั่ง
จึงได้เป็นใหญ่ในการพิพากษาคดี ซื่อยังปรากฏอยู่ว่าเจ้าพระยาธรรมา-
ธิกรณาธิบดี เสนาบดีคลัง มีหน้าที่สำหรับเก็บส่วยจ่ายของ เสนาบดีนา
มีหน้าที่สำหรับปกครองให้ราษฎรทำกิน คลังและนา ทั้งสองตำแหน่งนี้
รวมกันได้แก่เสนาบดีมหาดไทย ตราของท่านทั้งสองนี้อยู่ข้างจะยุ่ง คิด
แปลไม่ใคร่ออก ตราเสนาบดีวังเป็นเทพยดาทรงพระนนทิกการ (ดูรูปที่ ๒๒)
นี่เห็นจะพอแปลได้ ในหนังสือนารายณ์สิบปางข้างไทย ว่าพระนารายณ์

จะฆ่ากรุงพาน พระอิศวรขอไว้ เอาไปเป็นนันทรีเฝ้าประตูไกรลาส ใน
 ดิกชั้นนารีเทวดาฮินดูที่ฝรั่งตีพิมพ์ ว่านันทรีนั้นคือโคที่พระอิศวรทรง
 อิกนัยหนึ่งว่าเป็นอธิบดีกรมวังของพระอิศวร ก็เห็นจะยุติฟังได้ว่าตั้งใจจะ
 ใช้ตัวอธิบดีกรมวังของพระเป็นเจ้าเป็นเครื่องหมาย ตรีาพระยมของ
 เสนาบดีเมือง (ดูรูปที่ ๒๓) นั้นกระไรอยู่ ที่ควรแล้วตราพระยมน่าจะเป็น
 ของเสนาบดีเมือง ก็เพราะชื่อว่า เจ้าพระยายมราช แต่ที่จริงก็ซ้ำกับ
 เสนาบดีวัง ธรรมเนียมเป็นชื่อพระยมนั่นเอง เวลาที่ตงชื่อเสนาบดีเมืองเป็น
 เจ้าพระยายมราชนั้น คงเป็นเวลาทีเสนาบดีคนนั้นได้ดูแลในการถ้อยความ
 ทงสน เจ้าพระยาธรรมมาเวลานั้นคงจะเหลวไหลไปอย่างไรอย่างหนึ่ง
 ตรีาพระยมคงเกิดที่หลังพระนันทิกการ ตรีาบัวแก้วเสนาบดีครั้งนี้เหลือแปล
 จะเป็นตรีาดอกบัวทำตามบุญตามกรรมอย่างนั้นหรือประการใด หรือจะ
 หมายเป็นกมลასน์ ถ้ากระนั้นทำไมไม่ทำพรหมนั่งบนดอกบัว นี้เอาเทวดา
 หน้าเดียวบรรจุลงในเกสรบัว (ดูรูปที่ ๒๓) จะเป็นกมลასน์ไม่ได้ และถ้า
 เป็นดอกบัวเปล้าก็ดี หรือเป็นกมลასน์ก็ดี จะควรเป็นเครื่องหมายพนักงาน
 คลังได้อย่างไร ตกลงยังแลไม่เห็นในตราดวงนี้ ส่วนตราเสนาบดี
 กระจ่างนามีถึง ๙ ดวง ช่างเกินต้องการจริง สำหรับใช้ไปเอาอะไรต่อ
 อะไรจำหน่ายออกเปราะอะ ที่แท้ตราเสนาบดีเห็นจะเป็นพระพิรุณทรงนาคที่
 ใช้อยู่ทุกวันนี้ ด้วยเทวดาผู้เป็นเจ้าน้ำ อันต้องการสำหรับเพาะปลูก
 ตรีาอื่นอีก ๘ ดวง มีตราพิทยาธรถือดอกจงบถนี้ ตรีานักลิ้นกถือไถเป็น
 ต้นนั้น ไม่ใช่เทวดา ควรเป็นตราเจ้าพนักงาน เมื่อไม่มีตัวแล้ว เสนาบดี

กวาดเอาไปรวมเก็บไว้ ภายหลังก็เลยหลงเป็นตราเสนาบดีไปทั้งหมด ก็
อาจจะเป็นไปได้ (ดูลายของตรา ๙ ดวงนี้ในหนังสือเรื่องประวัติกระทรวง
เกษตรราชการ)

“เมื่อสังเกตตามแนวเก่า ท่านย่อมใช้ตราเทวราชสำหรับพระเจ้า
แผ่นดิน ตราเทวดาผู้มีหน้าที่สำหรับเสนาบดี ดูก็เป็นการสมควร ตราเก่า
มีเอาเทวราชมาทำให้เสนาบดีอยู่ดวงหนึ่งคือตราจักร (ดูรูปที่ ๒๔) ก็คิดว่า
เกล้าๆ สำหรับเจ้าพระยาจักรี ไม่ใช่สำหรับเสนาบดีมหาดไทย เจ้าพระยา
จักรีคนแรกคงเป็นที่ทรงพระกรุณาไว้วางพระราชหฤทัย ให้ทำการต่าง
พระองค์ถึงประหารชีวิตได้โดยลำพัง จึงตั้งชื่อเป็นนารายณ์และพระราช
ทานตราจักราวุธนารายณ์เป็นเครื่องหมาย เป็นการควรแก่ตำแหน่ง เมื่อ
เจ้าพระยาจักรีว่าที่สมุหนายกด้วยจึงถือตราสองดวงคือจักรกับราชสีห์ ย่อม
ปรากฏเห็นได้โดยธรรมเนียมที่บังคับการธรรมดา ใช้แต่ตราพระราชสีห์
ถ้าส่งประหารชีวิต จึงจะประทับตราจักรด้วย สำแดงคำสั่งเจ้าพระยาจักรี
เพราะอำนาจสมุหนายกประหารชีวิตคนไม่ได้ ตามความเห็นข้าพระพุทธเจ้า
รักจะใคร่ให้เก็บตราจักราวุธเข้ามารักษาไว้ในออฟฟิศหลวงเป็นพระลัญจกร
เพราะเป็นตราของปฐมบรมกษัตริย์ต้นราชวงศ์นี้ จนได้ใช้ลงในตรา
แผ่นดินและอะไร ๆ เป็นอันมาก (ตรีนั่นเกินไป ด้วยไม่รู้หนังสือ กรีกกับตรี
เห็นผิดกันไม่ได้) ไม่สมควรจะให้ผู้หนึ่งผู้ใดถือต่อไป เวลาจะประหารชีวิต
คนตามหัวเมือง ให้กระทรวงมหาดไทยนำท้องตรามาประทับพระราช
ลัญจกรจักราวุธที่ออฟฟิศหลวง เป็นอันสำเร็จกันเหมือนดังก่อน ตรา

เทวราชอีกดวงหนึ่งก็คือนารายณ์เกษียรสมุทร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระราชทานกรมหลวงวงศาฯ ใช้ ไม่ทราบเกล้าฯ ว่าพระราชทานเมื่อใด แต่ได้เห็นใช้ประทับในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีต่างประเทศบางที่จะพระราชทานสำหรับการนั้นเอง ด้วยทรงพระราชดำริเห็นเป็นที่ทำการต่างพระองค์ ใช้ตราเทวราชควรอยู่ ตราเทวราชซึ่งผู้ใช้ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน นี้ก็ใช้ได้หรือได้ทราบเกล้าฯ แต่สามดวงเท่านั้น” (ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงจัดระเบียบปกครองใหม่ แบ่งส่วนใหญ่ของราชการออกเป็นกระทรวง มีเสนาบดีบังคับบัญชา ตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายกเดิม จึงมาเป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตราพระคชสีห์ประจำตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ภายหลังเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ จึงนำเอาตราพระคชสีห์และพระราชสีห์นี้ มาประกอบเป็นรูปรักษารัฐธรรมนูญ ใช้เป็นตราเครื่องหมายตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (ดูรูปที่ ๒๕)

ตรากระทรวงมหาดไทย

ตรากระทรวงมหาดไทยคือตราพระราชสีห์ดังกล่าวมาแล้ว ตราสำหรับกระทรวงนี้ก็มีตราใหญ่ดวง ๑ และตราน้อยดวง ๑ ลางกระทรวงมีตรากลางอีกดวง ๑

ตราใหญ่ใช้สำหรับประทับสารตราเจ้าพระยาจักรี ดำเนินกระแสน
พระบรมราชโองการและการใหญ่ ๆ ทั้งปวง อันเกี่ยวข้องอ้างถึงกระแสน
พระบรมราชโองการ

ตรากลางเติมใช้ประจำฉีก และสำหรับผู้แทนเสนาบดีประทับ
หนังสือถึงหัวเมืองในเวลาเสนาบดีไม่อยู่ ภายหลังไม่ใช้ประจำฉีก เพราะ
ใช้ตรากระต่ายสืบทแทน

ตราน้อยใช้ประทับหนังสือรองเสนาบดีถึงหัวเมืองอันไม่ได้อ้างกระ
แสนพระบรมราชโองการ และสำหรับเสนาบดีพาติดตัวไปราชการหัวเมือง
และใช้ประทับหนังสือราชการทั้งปวง ในเวลาที่ต้องส่งต้องทำ หรือมีใบบอก
บอกเป็นการเฉพาะตัวเสนาบดีนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติ
วงศ์ตรัสเล่าว่า “อันตราน้อยนั้นเสนาบดีกรมมหาดไทยทำตัวอย่างเช่นใช้
ประทับหนังสือส่วนตัว ตราใหญ่ใช้ประทับทั้งตราดำเนินกระแสนพระบรม
ราชโองการ ที่หลังใครที่เป็นคนใหญ่คนโตถึงจะไม่มีหน้าที่ต้องมีหนังสือ
ส่วนตัว ก็ต้องมีตราน้อย”

ตราพระราชสีห์ตามที่ปรากฏลายประทับอยู่ใน “กฎหมายตราสาม
ดวง” ครองรัชกาลที่ ๑ ไม่เหมือนกับตราพระราชสีห์ที่ใช้อยู่ คงจะเป็น
เพราะดวงเติมใช้จนลายตราสีห์ ต้นชน ต้องแกะรูปใหม่ แต่เห็นจะรูปได้
น้อยหนจนต้องทำใหม่ (รูป คือแกะร่องระหว่างลายให้ลึกลงไป ลายจะได้
เด่นขึ้น พิศรูปตราทำอย่างเดียวกับพิธีแกะตรา คือมีฤกษ์และพระสงฆ์
เจริญพระพุทธรูป และมีสมโภชตั้งดวงตราในพิธีมณฑล เป็นทำนอง

เดียวกับพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ จะต่างกันที่พิธีรุกตราไม่มีลักษณะอยู่ด้วย
เท่านั้น) ช่างผู้เขียนดวงใหม่จะไม่ได้เขียนดวงเก่าหรือกลางที่จะไม่ได้เห็น
ดวงเก่าเลยก็เป็นได้ จึงได้มีลายไม่เหมือนกัน (พระดำรัสสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ต่อมาเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบ
รัฐธรรมนูญ ๒๔๗๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐
ตราพระราชสีห์หนึ่งยังใช้เป็นตรากระทรวงมหาดไทยอยู่
(รูปที่ ๒๖)

ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราในพระราชกฤษฎีกาเดิม นอกจาก
ตราพระราชสีห์สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศ์ สมุหนายก
อัครมหาเสนาบดีแล้ว ยังมีตราพระราชสีห์สำหรับหลวงอำมาตยาธิบดีที่
มหาดไทยฝ่ายเหนือ ตราดวงนี้จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ แต่ที่ในราชพิพิธภัณฑ
มีตราราชสีห์อยู่ ๒ ดวง เป็นรูปราชสีห์แผ่น อาจเป็นตราพระราชสีห์ที่
กล่าวนี้ได้

ตรากระทรวงกลาโหม

ตรากระทรวงกลาโหม คือตราพระคชสีห์ (รูปที่ ๒๗) ในพระ
ธรรมนูญใช้ตรากล่าวไว้ว่า เป็นตราเจ้าพระยามหาเสนาบดี ฯ สมุหพระ
กลาโหม ตรานี้ยังสืบมาจนปัจจุบัน มีทั้งตราใหม่ตรากลางและตราน้อย
ในราชพิพิธภัณฑมีตราพระคชสีห์อยู่ชุดหนึ่งครบทั้ง ๓ ดวง ลวดลายคล้าย
คลึงกับชุดที่เก็บรักษาไว้ที่กระทรวงกลาโหมซึ่งคงทำขึ้นใหม่ สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสว่า “ขาดตรา ‘คชสีห์เดินดง’ อันเป็นรูป

คชสีห์เดินบุกอยู่ในหมุ่ไม้ไม่ใช่กระหนก เป็นตราประจำตัวเสนาบดีกรม
พระกลาโหม อย่างตราพระราชสีห์น้อยของเสนาบดีมหาดไทย” นอกนี่ยังมี
ตราพระคชสีห์ฝ่ายเหนือ ซึ่งในพระธรรมนูญใช้ตราว่าเป็นตราหลวงธรรม
ไตรโลก เสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม ตราดวงนี้จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ

ตรากระทรวงการคลัง

ในพระธรรมนูญใช้ตราคำว่า “ตราเจ้าพระยาศรีธรรมราชา
โกษาธิบดี ใช้ตราบัวแก้ว” ซึ่งบัดนี้เป็นตรากระทรวงการต่างประเทศ
แต่ก่อนนี้การคลังและการต่างประเทศอยู่รวมกัน ในรัชกาลที่ ๕ จัดระเบียบ
การปกครอง แยกหน้าที่ทั้งสองนี้ออกเป็นคนละส่วน คือตั้งเป็นกระทรวง
การต่างประเทศถือตราบัวแก้ว และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติถือตรา
พระสุริยมณฑล (ดูรูปที่ ๒๘ และ ๒๙) ตราพระสุริยมณฑลนี้ ทรงพระ
กรุณาโปรดให้ใช้เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีพระคลังมหาสมบัติ เมื่อ พ.ศ.
๒๔๓๕ แต่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติแยกเป็นกระทรวงขึ้น เมื่อ พ.ศ.
๒๔๑๘ เป็นระยะเวลาห่างกันถึง ๑๗ ปี ระหว่างระยะเวลาที่กล่าวนี้ จะ
ใช้ตราอะไรประจำตำแหน่ง ยังไม่ได้ความชัด ตราดวงนี้เคยพระราชทาน
เป็นตราประจำตัวแก่สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)
ภายหลังพระราชทานให้เป็นที่ตราประจำกระทรวงพระคลังฯ แล้วต่อมาเป็น

ตราประจำกระทรวงการคลัง ตราพระสุริยมณฑลจะเป็นพระราชลัญจกรอัน
ได้เคยทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่พระราชทานสมเด็จพระยาบรม
มหาประยูรวงศ์หรืออย่างไรไม่ทราบ ส่วนตราน้อยมีลายผิดกว่าดวงใหญ่

๕ ตราบัญชาวายุภักษ์

ในพระธรรมนูญใช้ตราว่า ตราบัญชาวายุภักษ์ เป็นตราของ
พระยาราชภักดิ์ ฯ เจ้ากรมพระจำนวน ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับภาษีอากร
(ตราดวงนี้ได้แต่ลายตราในท้องตราเก่า [ดูรูปที่ ๓๐] ตัวตราจะเก็บรักษา
ไว้ที่ใด เห็นจะสูญหายเสียนานแล้ว) ต่อมาเมื่อโปรดให้ตั้งกระทรวง
พระคลัง ฯ และใช้ตราพระสุริยมณฑลแล้ว ตราบัญชาวายุภักษ์ก็เลิกใช้
แต่นำเอามาใช้เป็นเครื่องหมายกระทรวงการคลัง แต่รูปนกวายุภักษ์ที่เขียน
ใหม่ ไม่เหมือนนกวายุภักษ์ในตราตำแหน่งพระยาราชภักดิ์ ฯ (ดูรูปที่ ๓๑)
เรื่องนกวายุภักษ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบาย
ไว้ดังนี้

นกวายุภักษ์ ถ้าแปลตามคำที่ว่านกกินลม ข้อยากในนกนั้นเกิดขึ้น
ในที่ประชุมเสนาบดี สั่งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรง
เขียนผูกตรากระทรวงต่าง ๆ เป็นลายข้อมือเสือเครื่องแบบ หากเป็นกระ
ทรวงเก่าซึ่งมีตราประจำกระทรวงอยู่แล้ว จะเอามาใช้ได้ก็ให้ใช้ตราเก่า ที่
เป็นกระทรวงใหม่ไม่มีตรามาแต่เดิม จึงคิดผูกขึ้นใหม่ โดยคำสั่งอย่างนี้
กระทรวงใดก็ไม่ยากเท่ากระทรวงคลัง ซึ่งเดิมพระยาราชภักดิ์ ฯ ทำการใน

หน้าที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังถือตรานกวายุกั๊กซ์ รูปนกวายุกั๊กซ์ในตรา
 นกเป็นนกแบบสัตว์หิมพานต์เหมือนกับนกอินทรีฉะนั้น ไม่ทรงเชื่อว่า
 ถูก จึงได้ทรงรำลึกต่อไปก็ทรงรำลึกได้ว่ามี ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งม
 ความว่า ทรงพระมาลาปักขนนกวายุกั๊กซ์ ก็ทรงค้นหา ก็พบในหมายเหตุ
 หนังสือพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี
 เมื่อมีคำปรากฏอยู่เช่นนั้น นกวายุกั๊กซ์ก็คือนกการเวก เพราะพระมาลา
 ทุกชนิดที่ปักขนนก เยี่ยมใช้ขนนกการเวกอย่างเดียวเป็นปกติ เมื่อทรง
 พระดำริปรับนกวายุกั๊กซ์กับนกการเวกเข้ากัน ก็เห็นลงกันได้ โดยที่ทางเรา
 พุคกันว่า นกการเวกนั้น มีปรกติอยู่ในเมฆบนฟ้า กินลมเป็นรักษาหาร
 ตามที่ว่าพิสดารเช่นนั้นก็เพราะนกชนิดนั้นในเมืองเราไม่มี และที่ว่ากินลม
 ก็เพราะในเมฆไม่มีอะไรนอกจากลม จึงให้กินลมเป็นอาหาร แต่เมื่อปรกติ
 ของมันอยู่ในเมฆแล้ว ก็ไหนเล่ามนุษย์จึงได้ขนมันมาปักหมวก เชื่อว่า
 เพราะเหตุที่น่าสงสัยเช่นนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
 ตรัสส่งไปต่างประเทศที่ส่งขนนกชนิดนั้นเข้ามา ให้ส่งตัวนกมาถวาย จึง
 ได้ตัวจริง เป็นนกยัดไส้มีขนติดบริบูรณ์เข้ามาก็เป็นนกที่เรียกตามภาษา
 อังกฤษว่า Paradise bird ซึ่งที่เรียกเป็นภาษาอังกฤษเช่นนั้น นี้กว่าแปล
 มาจากภาษาแขก ความที่ว่า เป็นนกฟ้า เราคงได้ฟังแขกเขาว่า จึงละเมอ
 ตามไป เมื่อได้นกยัดไส้เข้ามาแล้ว จึงทรงจัดเอาขันเกาะคอน มีด้ามให้
 เด็กถือนำพระยานุมาศในงานสมเด็จเจ้าฟ้าโสภณัตต์ ตามที่ได้พยานมาว่า
 เป็นนกอยู่ในแผ่นดิน ไม่ใช่ขนกอยู่ในฟ้าเช่นนั้น ใครจะเชื่อกันหรือไม่ก็

หาทราบไม่ แม้ราชสีห์เมื่อได้ตัวจริงมา บอกใครว่านี่แหละราชสีห์ ก็ไม่มีใครเชื่อ ด้วยไม่เหมือนกับที่เราบันทึกกัน ตามที่เราบันทึกกันนั้น ชาติสิ่งสำคัญที่ไม่มีสร้อยคอ อันจะพึงสมชื่อว่า “ไกรสร” หรือ “ไกรสรสีห์ ไกรสรราชสีห์”

เรื่องตรานกอายุภักษ์กระทรวงการคลังมีต้นเหตุตั้งเล้ามานี้ ต่อมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทอดพระเนตรลายตราเก่า บัณฑิตอายุภักษ์ของพระยาราชภักดี ฯ แล้ว ตรัสว่า “เห็นรูปนกอายุภักษ์ ในตราของพระยาราชภักดี ฯ ซึ่งคิดมาไว้ก็นึกเสียใจ ว่าถ้าทำรูปเป็นอย่างเก่า แต่ทำชนเป็นอย่างใหม่ก็จะดีกว่านั้น ตามที่ทำไว้เป็นธรรมดา มากเกินไป”

ตรากระทรวงการต่างประเทศ

ตรากระทรวงการต่างประเทศ คือ ตราบัวแก้ว (ดูรูปที่ ๓๒) ซึ่ง เดิมเป็นตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังที่โกษาธิบดี ครั้นเมื่อจัดตั้ง หอรัษฎากรพิพัฒน์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้วยกกรมพระคลัง มหาสมบัติขึ้นเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แยกออกจากกระทรวงการ ต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตราบัวแก้วจึงตกไปเป็นตราประจำ ตำแหน่งเสนาบดีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ โดยลำดับมา จนบัดนี้ มีตราใหญ่ ๑ และตราน้อย ๑

นอกจากตราบัวแก้ว ยังมีตราบัวบานประจำตำแหน่งปลัดทูลฉลอง
ตราบัวแย้มประจำตำแหน่งสมุหบัญชี ตราบัวผันเป็นตราประจำครึ่ง และ
ตราบัวแก้วเป็นกระดาษสีลายคุณ สำหรับปิดผนึก ตราเหล่านี้เลิกใช้แล้ว
นอกจากตราบัวแก้วคุณ มีชนเมื่อครั้งเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
(ท้าว มุหนาค) เป็นเสนาบดีในกระทรวงเมื่อครั้งยังเป็นกรมต่างประเทศ

ตรากระทรวงเกษตราธิการ

ตราประจำกระทรวงเกษตราธิการ คือตราพระพิรุณทรงนาค
(ดูรูปที่ ๓๓) ในพระธรรมนูญใช้ตราว่า ตราเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดี
ศรีชัยนพรัตนเกษตราธิการ ใช้ ๕ ดวง คือ

๑. ตราพิทยาธรถอดอกองกลน
๒. ตราพระไพศพรราชทรงเครื่องยืนบนแท่น
๓. ตราพระพิรุณชนาค
๔. ตราเทพยดาทรงเครื่องยืนบนแท่นถือเส้นเชือก
๕. ตราฉัตรนงคัล เป็นรูปพราหมณ์ทรงเครื่องแบกไถ
๖. ตราเทพยดาทรงเครื่องถือไม้กะตักยืนบนแท่น
๗. ตราเทพยดาทรงเครื่องนั่งในบุษบกหลังหงส์
๘. ตราพระกาฬทรงเครื่องชนาคราช
๙. ตราดอกองกลน

ตราเหล่านี้ใช้ในลักษณะอย่างไร แจงอยู่ในพระธรรมนูญใช้ตรานั้นแล้ว ในรายการสมโภชพระราชลัญจกรและตราตำแหน่งเรียกชื่อรวมตราทั้ง ๙ ดวงนี้ว่า “นพมูรธา” เหตุไรเจ้าพระยาพลเทพ ฯ ที่เกษตราธิการถือตราถึง ๙ ดวง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานไว้ดังแจงอยู่ข้างต้นนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสไว้ในลายพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๐๘ ว่า “ในชั้นหลังๆ นี้ถึงว่ามีตรามากก็เป็นแต่มีไว้ตามแบบโบราณ ได้ตกลงกำหนดแต่ครั้งเจ้าพระยารัตนาธิบดีเป็นเสนาบดี ใช้ตราพระพิรุณเป็นตราใหญ่ ตราพิทยาธรเป็นตราน้อย เห็นว่าควรจะคงอยู่ตามนั้น ตราอีก ๗ ดวงควรจะรักษาไว้สำหรับกระทรวง จะได้ลงแบบธรรมเนียมเป็นนิทานเก่า” ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ ปราบกฏในรายงานกราบบังคมทูลของออฟฟิศไปรเวตสิเกอร์ตารี

๒๕

หลวง ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๑ ว่า “กระทรวงนายกเลิกใช้ตรา ๙ ดวง ใช้ตราพลเทพทรงไถเป็นตราใหญ่ พระพิรุณทรงนาคเป็นตราน้อย”

ตรา ๙ ดวงของกระทรวงเกษตราธิการคงรักษาอยู่ที่ในนั้นจนบัดนี้ ส่วนตราพลเทพทรงไถ เคยเห็นดวงตราตัวจริง เข้าใจว่าจะยังอยู่ในกระทรวงนั้น

ตรากระทรวงศึกษาธิการ

ตรากระทรวงศึกษาธิการคือตราเสมาธรรมจักร (ดูรูปที่ ๓๗) แต่เดิมเมื่อกระทรวงศึกษาธิการยังเป็นกระทรวงธรรมการอยู่ พระราชทานตราบุษบกตามประทีป (ดูรูปที่ ๓๔) ซึ่งเป็นพระราชลัญจกรเก่า เป็นตรา

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ตราดวงนี้เดิมเป็นตราประจำตำแหน่ง
หรือประจำพระองค์ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า ลายตราที่ประทับและจดชื่อว่า
บุษบกตามประทีป เห็นมีแต่ตะเกียงอยู่ในบุษบกไม่มีดวงประทีป ทรงเกรง
ว่าจะไม่ใช่ตราบุษบกตามประทีปสำหรับกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส
ตราบุษบกตามประทีปเวลาน้อยที่ราชพิพิธภัณฑสถาน และได้เคยผูกลายขึ้น
ใหม่ตามเค้าเดิม ใช้เป็นตราประจำสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้เลื่อนตราบุษบกตามประทีปไป
เป็นตราตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ จึงพระราชทานตราพระเพลิงทรง
ระมาต (ดูรูปที่ ๓๕) ซึ่งเป็นตราเก่า ให้เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ ใช้ดำเนินกระแสนพระบรมราชโองการไปในที่ต่าง ๆ คู่กับตรา
เสมาธรรมจักร ซึ่งใช้ดำเนินกระแสนพระบรมราชโองการที่มีถึงพระสงฆ์
(ตราพระเพลิงทรงระมาตบัดนี้อยู่ที่ราชพิพิธภัณฑสถาน)

ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ยกเลิกตราพระเพลิงทรงระมาต แล้ว
ให้สร้างตราเสมาธรรมจักร เหตุที่ทรงเปลี่ยน โดยที่ทรงพระราชดำริว่า
นามเสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้
ตามนามในตำแหน่งเดิมแล้ว (คือเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งใน
พระธรรมนูญใช้ตรากล่าวว่า ถือนตราเสมาธรรมจักร) แต่ตราเก่าเป็นรูป
จักราวุธอยู่ในบุษบก แล้วมีใบเสมาขนาบอยู่สองข้าง (ดูรูปที่ ๓๖) พระ-
บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ชอบพระราชฤทัย จึงโปรดให้ทำตรา

เสมาธรรมจักรชั้นใหม่ ตราเสมาธรรมจักรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ รูปกลม
มีลายเสมาตั้งบนฐาน มีรูปพระธรรมจักรคือล้อรถอยู่กลางใบเสมา มีอักษร
ขอม ท. ส. น. ม. หัวใจพระอริยสัจจอยู่ที่ขอบเบื้องบนเสมา (ประกาศ
ตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๕๖)

ตรากระทรวงคมนาคม

ตรากระทรวงคมนาคม คือตราพระรามทรงรถ (รูปที่ ๓๘) ตรา
ดวงนี้เดิมเป็นตราใหญ่ของกระทรวงโยธาธิการ เดิมกระทรวงนี้ใช้ตราพระ-
อินทร์ทรงช้าง แต่มีขนาดโตไป จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็นตราพระรามทรงรถ
ให้เข้าเรื่องตรวจถนนหรือสร้างเมือง ครั้นเลิกกระทรวงโยธาธิการมารวม
กันกับราชการส่วนอื่น ตั้งเป็นกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมขึ้นในรัชกาล
ที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ตราดวงนี้จึงตกมาเป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
พาณิชย์และคมนาคม ครั้นเมื่อปรับปรุงกระทรวงนี้ขึ้นใหม่ เปลี่ยน
ชื่อเป็นกระทรวงเศรษฐกิจ ตราพระรามทรงรถยังใช้เป็นตราตำแหน่ง
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ ภายหลังเมื่อพ.ศ. ๒๔๘๔ ยุบกระทรวง
เศรษฐกิจแยกเป็นกระทรวงคมนาคม ตราพระรามทรงรถจึงตกไปเป็นตรา
ของกระทรวงคมนาคมมาจนบัดนี้ (ตราพระรามทรงรถมีอยู่ที่ราชพิพิธภัณฑ์
ดวง ๑ เห็นจะเป็นตราเดิม เข้าใจว่าจะได้ส่งคืนเมื่อครั้งยุบกระทรวงโยธา
ธิการ ส่วนดวงที่ใช้อยู่ในเวลานี้จะเป็นสร้างขึ้นใหม่)

ตรากระทรวงพาณิชย์

ตรากระทรวงพาณิชย์คือตราพระวิศุกรรม (ดูรูปที่ ๓๙) ตราดวงนี้
เดิมเป็นตราน้อยของกระทรวงโยธาธิการ สร้างขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ เป็นรูป
เทวดาหัวโล้นถือหางนกยูงยื่นแทนเท้าเดียว เมื่อยุบกระทรวงเศรษฐกิจ
และตั้งเป็นกระทรวงพาณิชย์และกระทรวงคมนาคม ตราอันนี้จึงมาเป็น
ตราประจำกระทรวงพาณิชย์ แต่เขียนลายและสร้างขึ้นใหม่ผิดกับลายใน
ดวงตราเดิม และเรียกว่าตราพระวิศุกรรม

ตรากระทรวงยุติธรรม

ตรากระทรวงยุติธรรมเดิมใช้ตราจันทรมณฑล ซึ่งเป็นตราพระราช
ทานเป็นตราประจำตัวของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ภายหลัง
พระราชทานเป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม มีทั้งตราใหญ่และ
ตราน้อย ตราใหญ่เดิมเป็นรูปรถบุษบกมีอุณาโลมอยู่กลาง และมีรูปกระ
ต่ายอยู่ท้ายรถ (ดูรูปที่ ๔๐) ลางที่จึงเรียกเพี้ยนเป็นตราบุษบกอุณาโลม เข้า
ใจว่าภายหลังโปรดให้ทำใหม่ เพราะอุณาโลมนั้นเกินไปจึงเอาอุณาโลมใน
บุษบกออกเสีย ตราน้อยมีลายเป็นพระจันทร์คั่นเมฆ (ดูรูปที่ ๔๑) ตราใหญ่
และตราน้อยของเดิมอยู่ที่ในราชพิพิธภัณฑ์

มาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนตราตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงยุติธรรมเป็นตราพระศุลยพาห ตราใหญ่เป็นลายรูปพระแสงขรรค์

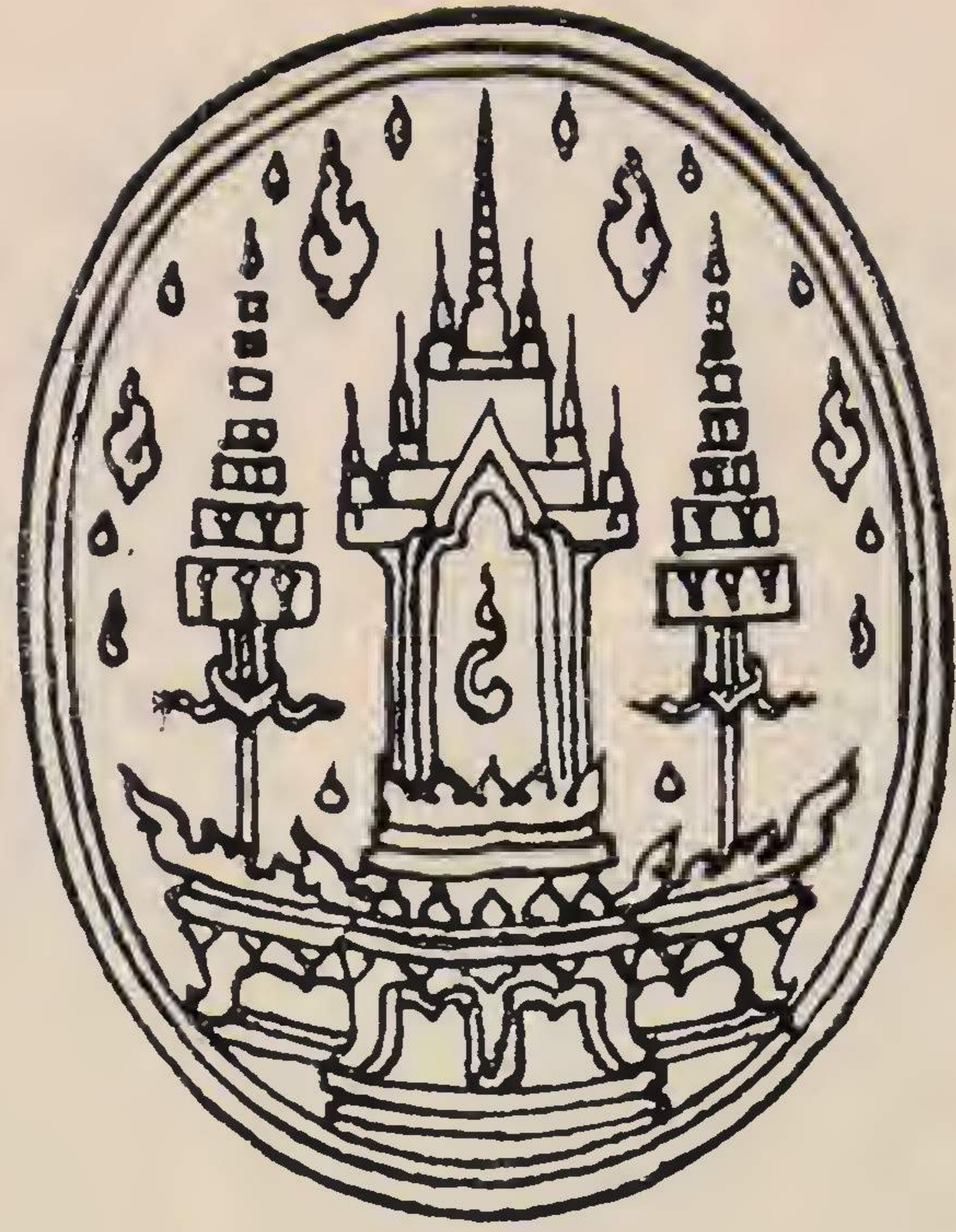
กับรูปกฤษหรือตราชู ประติษฐานอยู่บนเหนือพานสองชั้น (ดูรูปที่ ๔๒) ตรา
น้อยเป็นลายรูปพระแสงขรรค์กับรูปคูลเฉย ๆ ไม่มีพาน

กระทรวงการอุตสาหกรรม

ตรากระทรวงการอุตสาหกรรมคือตรานารายณ์เกษียรสมุทร (ดูรูป
ที่ ๔๓) ตราดวงนี้สร้างขึ้นใหม่เมื่อตั้งกระทรวงการอุตสาหกรรม เป็นคน
ละดวงกับตรานารายณ์เกษียรสมุทรของเดิม ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่ง
กรมยุทธนาธิการทหารบก

ตรากระทรวงการสาธารณสุข

ตรากระทรวงการสาธารณสุขแปลกกว่าตราของกระทรวงอื่น คือเป็น
รูปคอบเพลิง (ดูรูปที่ ๔๔) อันเป็นไม้เท้าของประเทศเมอริควีร์ของชาติโรมัน
เรียกชื่อว่า Caduceus ใช้เป็นเครื่องหมายแห่งสถานติของฝรั่ง ต่อมาใช้เป็น
เครื่องหมายแพทย์หรือพานิชย์ได้ทั้งสองสถาน ตราดวงนี้เดิมเป็นของกรม
สาธารณสุข เมื่อยกกรมสาธารณสุขและกิจการเกี่ยวกับแพทย์ตั้งขึ้นเป็น
กระทรวงการสาธารณสุข จึงใช้ตรารูปไม้เท้า Caduceus เป็นตรากระทรวง.

รูปที่ ๓

พระราชลัญจกรมหาโองการ (องค์กลาง)

รูปที่ ๒

พระราชลัญจกรพระครุฑพาด (องค์เดิม)

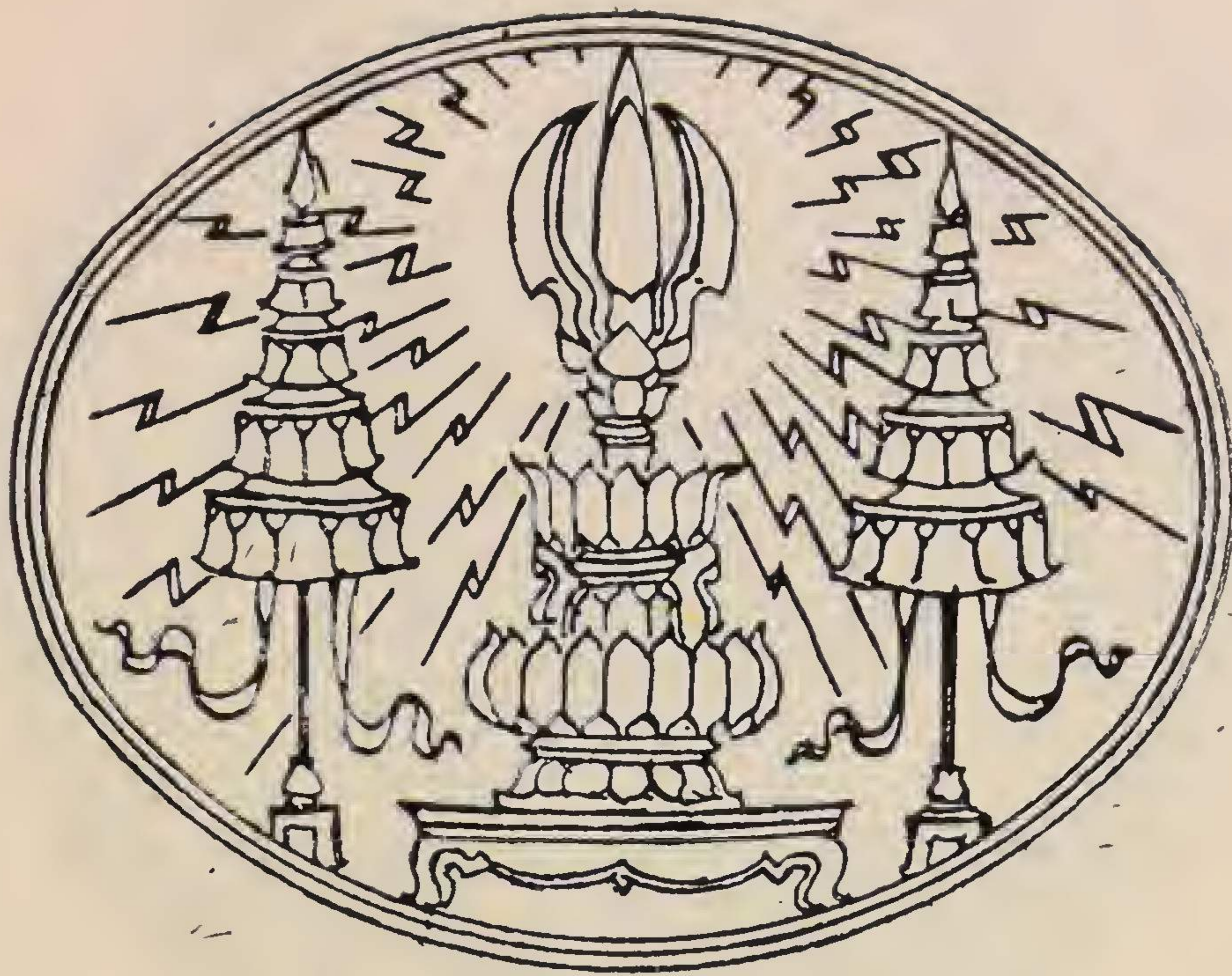
รูปที่ ๓

พระราชลัญจกรพระครุฑพาท (องค์กลาง)

รูปที่ ๔

พระราชลัญจกรพระครุฑพาท

รูปที่ ๕
พระราชลัญจกรวชิราวุธ

รูปที่ ๖
พระราชลัญจกรหงสพิมาน

รูปที่ ๗

พระราชาลัยจักรพรหมทรงหงส์ (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๘

พระราชาลัยจักรพรหมทรงหงส์ (องค์น้อย)

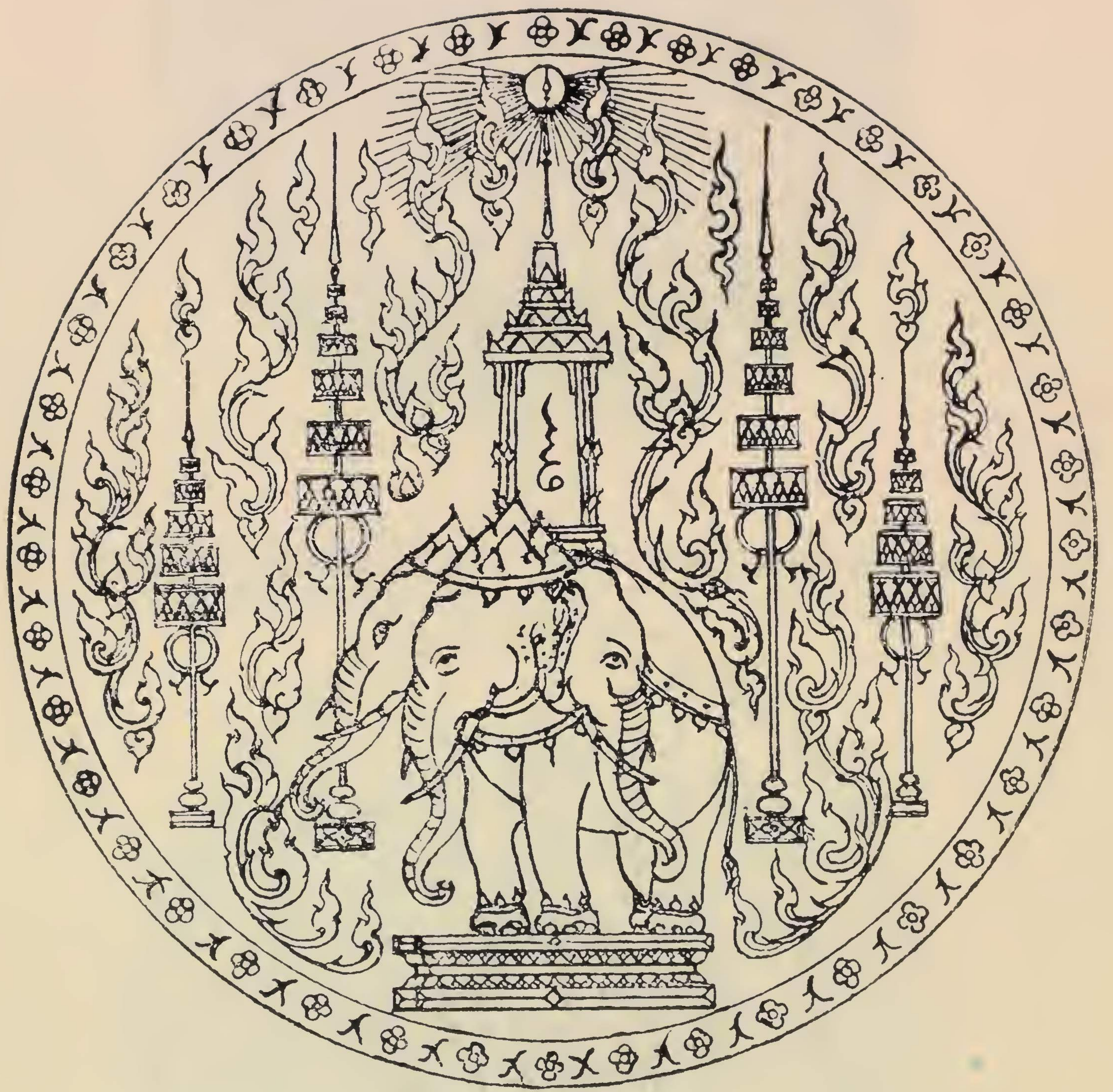
รูปที่ ๒๙

พระราชลัญจกรไอยราพต (เก่า) มีรูปพระอินทร์ทรง

รูปที่ ๓๐

พระราชลัญจกรไอยราพต (เก่า) ไม่มีรูปพระอินทร์ทรง

รูปที่ ๓๓

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๓๒

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์กลาง)

รูปที่ ๓๓

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์น้อย)

รูปที่ ๓๕

พระราชลัญจกรไวยราพต (เก่า)

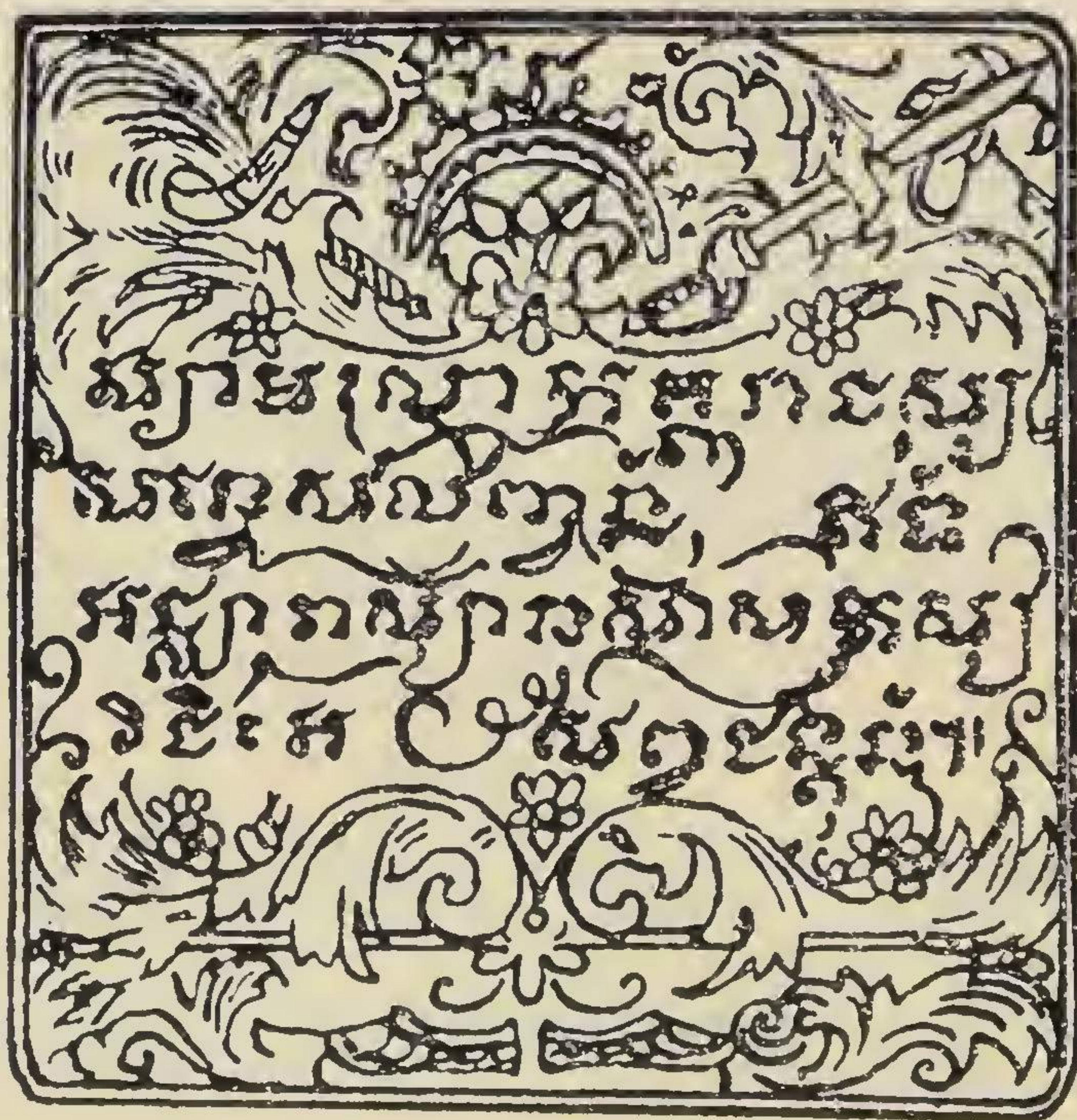
รูปที่ ๓๕

พระราชลัญจกรไตรสารเศวต

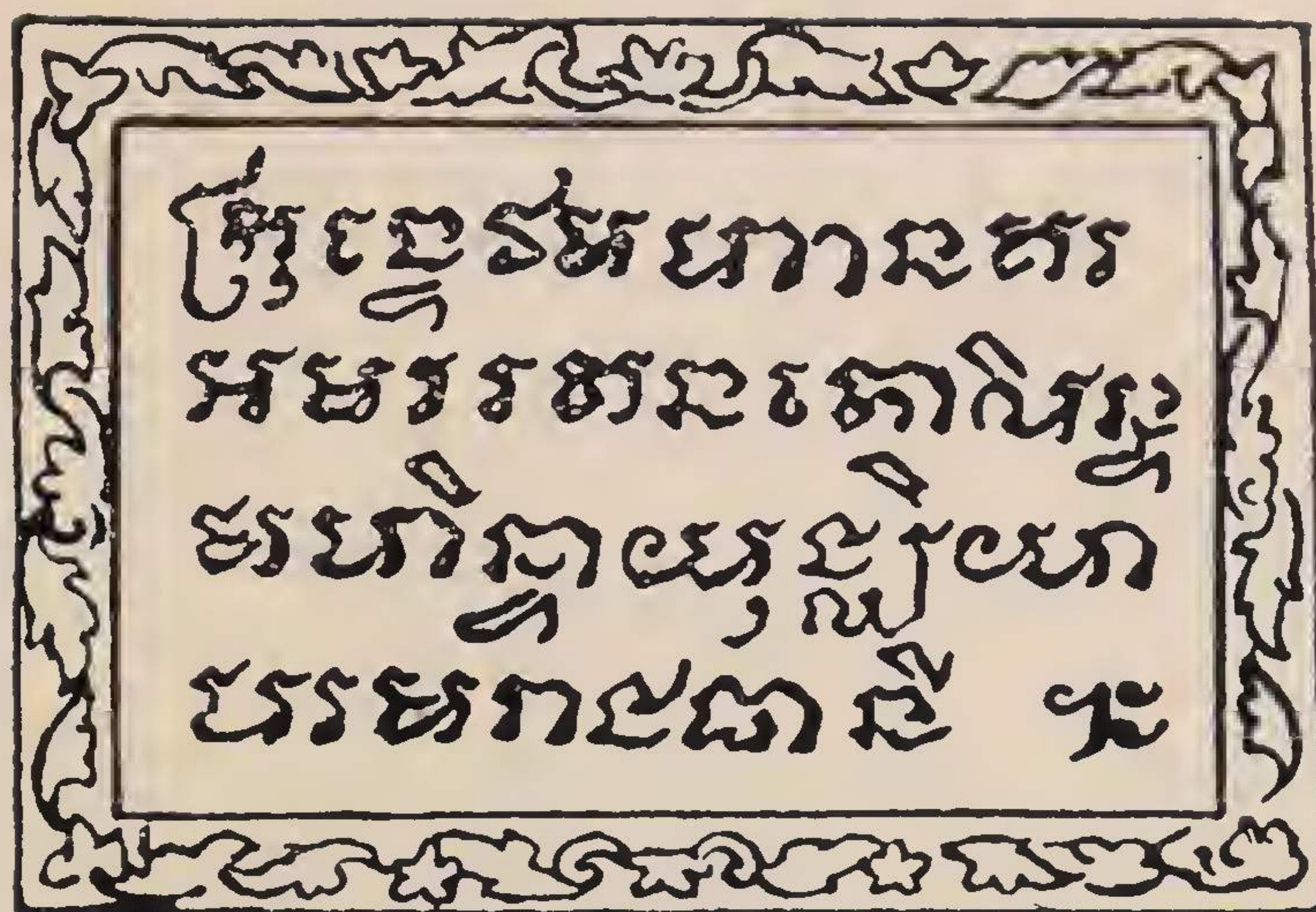
รูปที่ ๑๖

พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ (องค์ใหญ่)

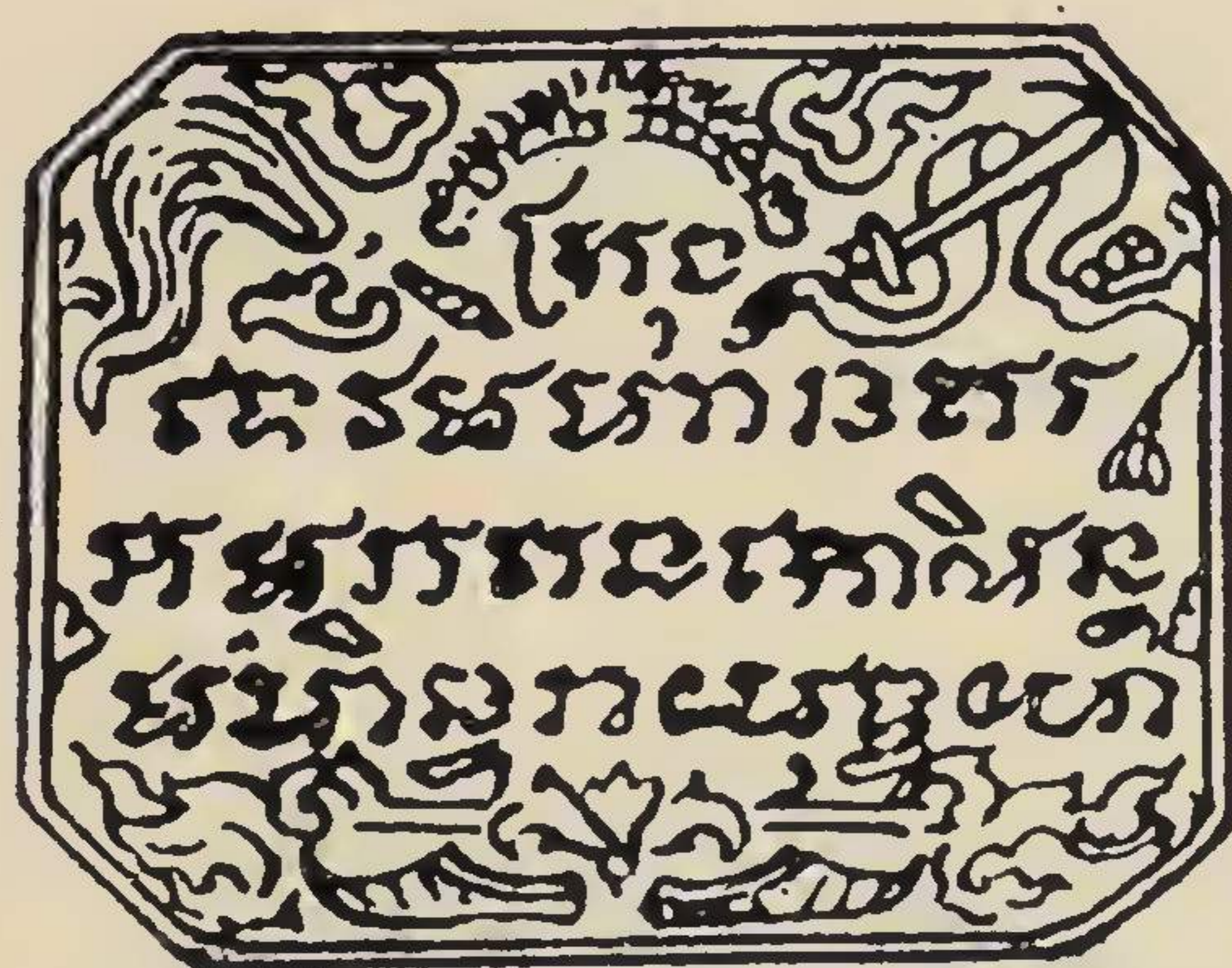
รูปที่ ๑๗

พระราชลัญจกรสยามโลกจักราช

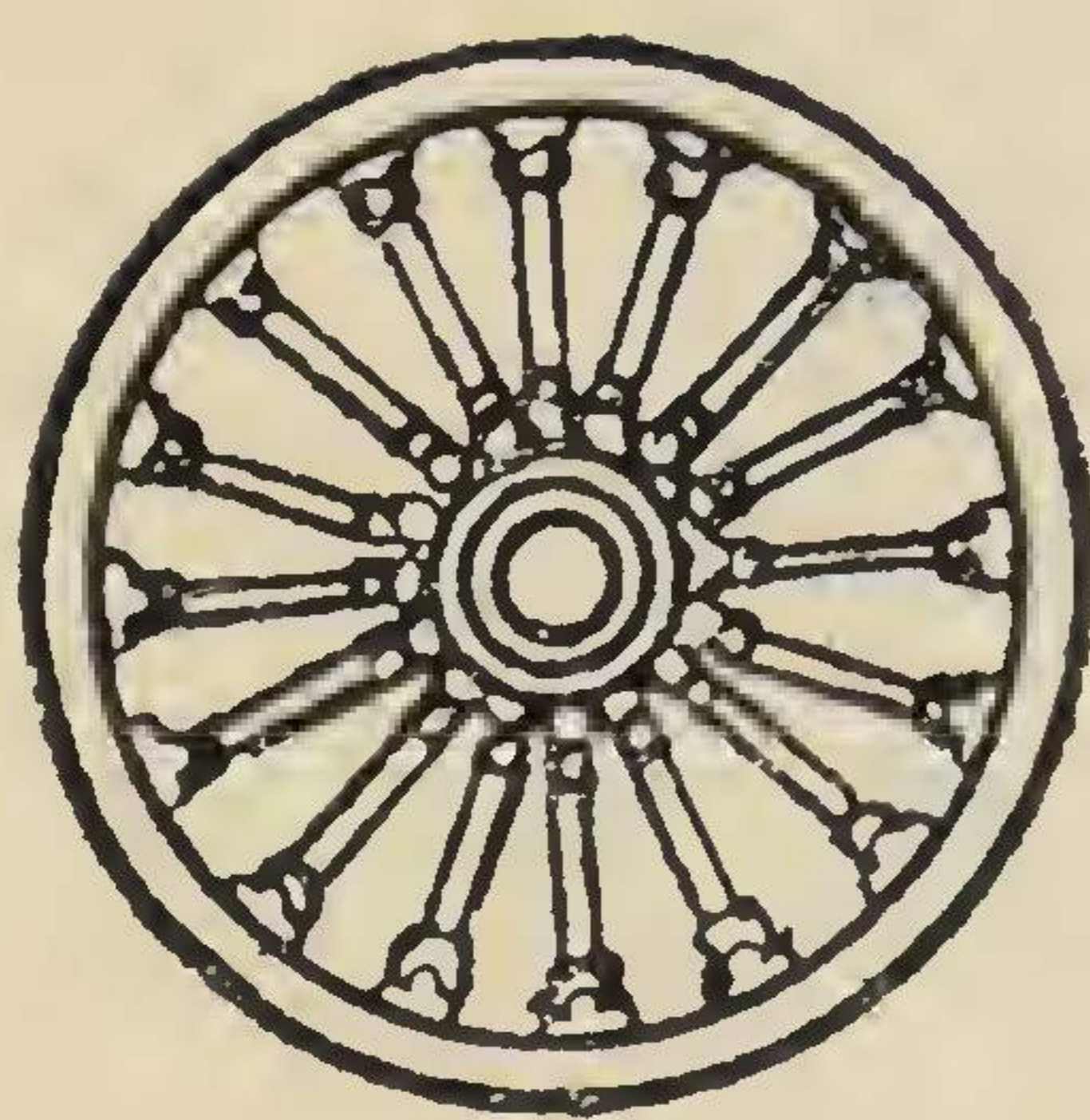
รูปที่ ๑๘

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๑๙

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์น้อย)

รูปที่ ๒๐

พระราชลัญจกรจักรรถ

รูปที่ ๒๑

พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

รูปที่ ๒๒

ตราพระมหาเทพทรงพระนนทิการ

รูปที่ ๒๓

ตราพระยมขสิงห์

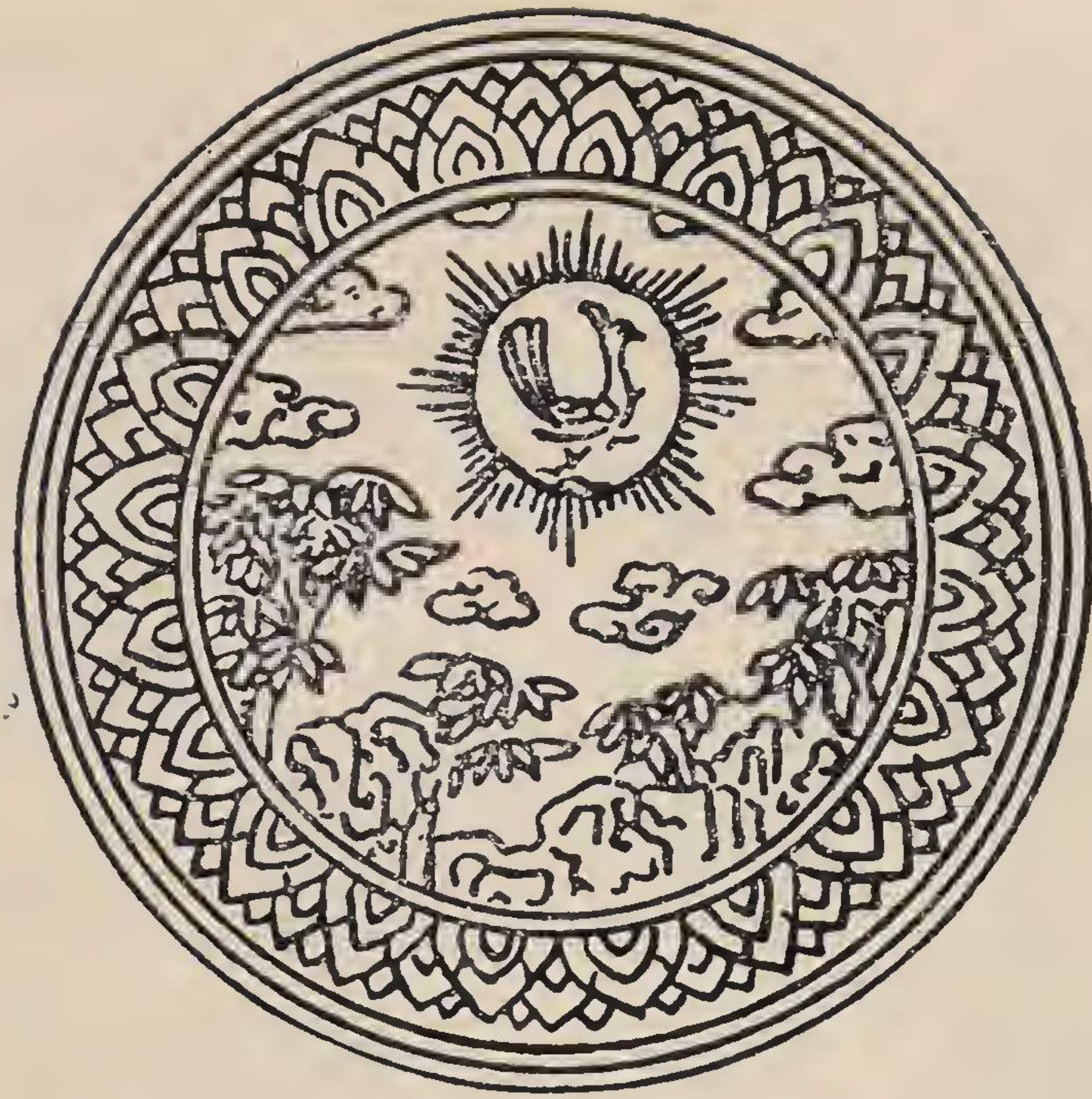
รูปที่ ๒๖
ตราพระราชสีห์

รูปที่ ๒๗
ตราพระคชสีห์

รูปที่ ๒๘
ตราพระสุริยมณฑลใหญ่

รูปที่ ๒๙
ตราพระสุริยมณฑลน้อย

รูปที่ ๓๐
ตราปีกษาวาษุภักษ์ (เก่า)

รูปที่ ๓๑
ตราปีกษาวาษุภักษ์
(ใหม่)

รูปที่ ๓๒
ศร้าวแก้ว

รูปที่ ๓๓
ศร้าวพระพิรุณทรงนาค

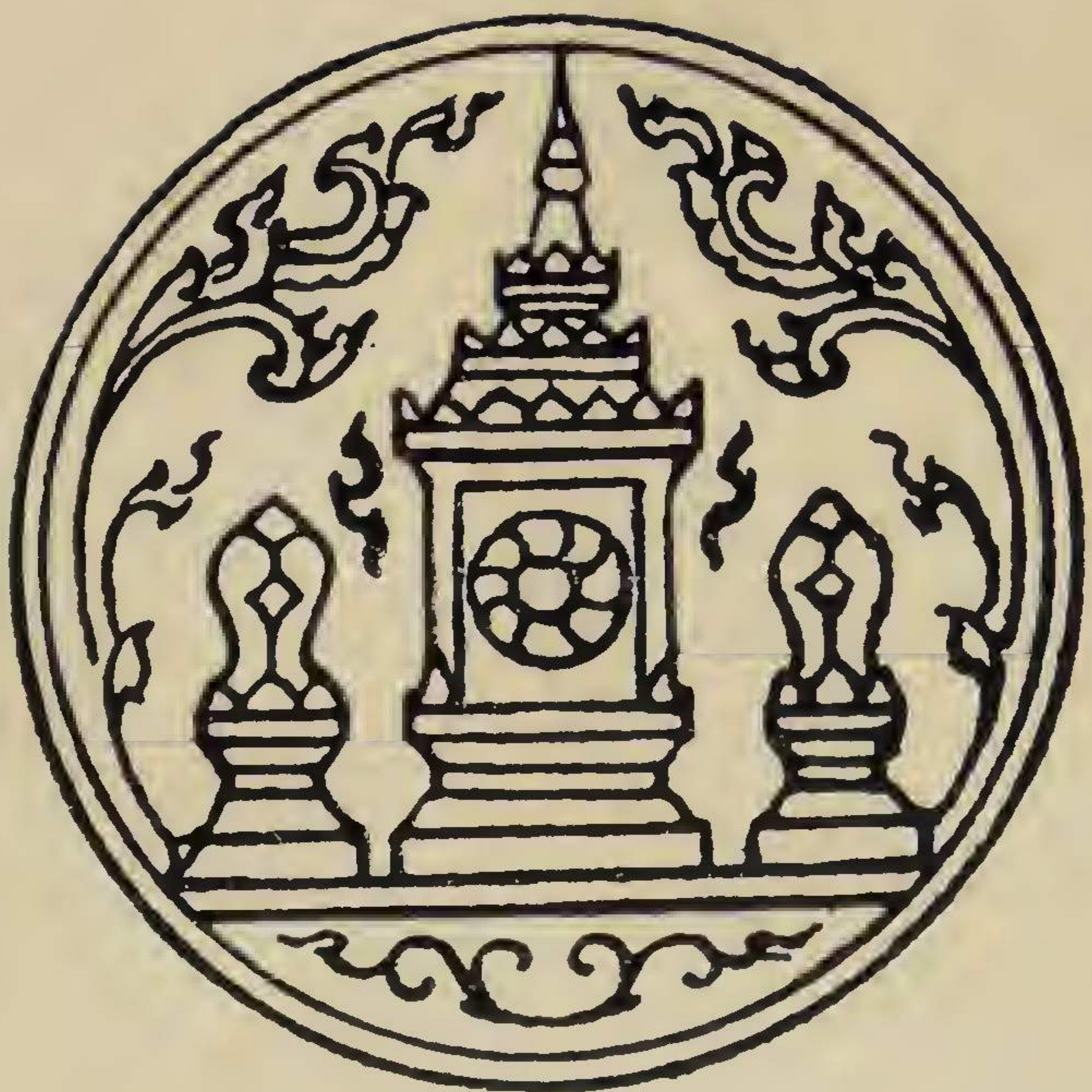

รูปที่ ๓๔
ศร้าวบุษบกตามประทับ

รูปที่ ๓๕

ตราพระเพลิงทรงระมาด

รูปที่ ๓๖

ตราเสมาธรรมจักร (เดิม)

รูปที่ ๓๗

ตราเสมาธรรมจักร (ใหม่)

รูปที่ ๓๘
ตราพระรามทรงรถ

รูปที่ ๓๙
ตราพระวิสุกรรม

รูปที่ ๔๐
ตราจันทรมณฑลใหญ่

